NÊRGIZA TORÎ

KÛRTLERDE SANAT

KORAL

NÊRGIZA TORÎ

KÜRTLERDE SANAT

ISBN: 975-7780-06-5

Koral Yayınları : 31

Birinci Baskı : Aralık 1991
Dizgi : Koral
Baskı : Aydınlar Matbaacılık 551 47 05
Kapak Tasarımı : Mavi Kare 511 22 18

Yönetim Yeri ve Yazışma Adresi
Nakilbent Sok. 49 - 1
Sultanahmet - İSTANBUL
Tel: 517 31 35

NÊRGIZA TORÎ

KÜRTLERDE SANAT

KORAL

İÇİNDEKİLER

GİRİŞ 7

I. BÖLÜM

HURRİLER 8
HURRİLERDE SANAT 10

II. BÖLÜM

MİTTANİLER 19
MİTTANİLERDE SANAT 21

III. BÖLÜM

KASSİLER .....
KASSİLERDE SANAT 40

IV. BÖLÜM

URARTULAR 87
URARTULARDA SANAT 90
URARTULARDA TOPRAK İŞLERİ 108

V. BÖLÜM

MANNAİLER 130
MANNAİLERDE SANAT 132

VI. BÖLÜM

MEDLER 145
MEDLERDE SANAT 148

DİPNOTLAR 157
KAYNAKLAR 159

GİRİŞ

Bir yandan Kürtlerin kökenini milattan binlerce yıl öncesine götürürken diğer yandan Kürtlerin kökenini salt Medlere bağlamanın yanlışlığı ortada. Çünkü Medler tarih sahnesine ilk kez M.Ö. 835 yılında, Assur kralı Salmananassar III.'ün yazıtlarıyla çıktılar.

Bunun yanında, Kürtlerin kökenleri konusundaki ve çoğu tarihçiler tarafından da benimsenen görüşe göre Gutilerin bugünkü Kürtlerin kökeni olduklarına dair olan görüş de bizce eksiktir. Çünkü ülkelerinin çoğrafi konumu, Kürtçe'deki şive ayrılıkları bakımından boy olarak ne Medler ne de Gutiler Kürtlerin başlıca kökenleri değildirler. Başlangıçtan günümüze değin Kürtlerin üstünde yaşadıkları coğrafi bölgeler göz önüne alındığında ve bu bölgelerde tarihte yaşamış ve günümüze değin Kürt boylarının varlığı Kürtlerin kökeninin birden çok boya dayandığını gösterir. Bunlar tarih sahnesine çıkış sıralarına göre değil de yaşadıkları bölgeler ve birbirleriyle olan boysal ilişkiler göz önüne alınarak sıralanmaları gerekirse, Kürt kökenini oluşturan büyük boyları üç kolda incelemek gerekir. Bu kollar:

A) Kuzey kolu.
1) Hurriler
a) Mittaniler
b) Nahriler
c) Urartular (Haldiler)
B) Zagros kolu
a) Lulular
b) Gutiler
c) Kassiler
C) Doğu kolu
a) Mannailer
b) Medler

1. BÖLÜM

HURRİLER

Hurri Halkı

Hurri olayı ile yakından ilgilenildiğinde Hurri halkının tek bir boy olmayıp çeşitli boylardan ve yakın doğudaki anavatanları olan Kaspi (Hazar) Denizinin doğu ve güneyindeki bölgelerden boylar halinde Kuzey Mezopotamya'ya doğru yavaş yavaş büyüdüğü söylenebilir. Hurri teriminin kişi adlarından Nuzi, Nippur, Marri ve diğer bölgelerdeki arşivlerde sık sık gözlenmesi sosyo ekonomik bir etkilenmenin sonucudur. (1) Daha sonra da Hurriceyi çivi yazısı ile yazanların bir ülke oluşturduklarını Urkiş (Amude) kralı Tişari'nin Amude'den çıkarılmış taş tabletlerin üstündeki yazıtlardan öğreniyoruz. (2)

Hurri Terimi

Hurri terimi Babil kaynaklarında Horite, Boğazköy'den çıkarılan Akkad yazıtlarında Hur-ri, Nuzi şehrinden çıkarılan Dub-Sar tabletlerinde Hur-ru (m) - i ve bir Hana tabletinde Hur-ri şeklinde kullanılmıştır. Kutsal kitap İncil'de de Hurrileri gösteren yazıtlara rastlanmıştır. İncil'deki Hori adı (mağara sakinleri) Hurri adının karşılığında verilmiştir. Hurrilerin mağarası çok yerden geldikleri bu şekilde söylenmiştir. Hurri adlarına Tell-Ta'annek tabletleri de yer vermektedir.

Tüm bunlar bize İngilizce'den geçen Hurrian, Hurrite terimlerinin kökenlerinin Hurrilerin kendileri için kullandıkları kelimelerin kökenine dayatılmaktadır. Bu terimlerin asılları Hurrilerin kendileri için kullandıkları Hurri olarak okunan Hurri teriminden gelmektedir. (3)

Hurri halkına ait ilk belirlemeler M.Ö. 2000 yıllarına rastlar. Bu dönemde Hurri halkının güneybatı yönünde ulaştıkları en ileri nokta Diyala nehri vadileridir. Diyala nehri yöresinde rastlanan Tuphi Aşum adı doğrudan bir Hurrice kelimeye örnek olarak gösterilebilir.

Ukriş genelde M.Ö. 3000 yıllarının sonlarında ve 2000 yıllarının başlarında Hur-

rilerin başkenti olarak kabul ediliyor. Ukriş sadece kraliyet merkezi değil, Hititlerin yazıtlarına göre, vatanları ve Hurrilerin baş tanrılarından Kumarbi'nin tapınma yeri idi de. İlk bilinen Hurri kralı Ari Şen'dir.

M.Ö. 3000 yıllarında Van Gölü çevresinden başlayan Hurrilerin güneye ve batıya doğru olan genişlemeleri sonucu Hurriler batıda Kilikya'nın Toros dağlarına kadar ilerlemişlerdir. Burada Labarnaş, Hattuşil I. ve Murşil I. önderliğindeki eski Hitit krallığını tehdit etmişlerdi. o dönemin Kilikya Toroslarında Kizzuwatna (Adana) bölgesi bulunuyordu. Bu bölgenin başkenti Kummani şehri idi. Kizzuwatna halkı Hurri ve Luwiyanlardan oluşuyordu. Bu bölgedeki bütün boylar büyük bir ihtimalle Hurrice konuşuyorlardı.

Hurriler ileriki yıllarda Assurluların ortaya çıkacakları bölgelerde (iki Zap arası) yaşıyorlardı. Hurri bölgesi ayrı şehirlerden oluşuyordu. Her şehirin işleri o şehirin kralı tarafından yönetiliyordu. Tüm Hurri şehirleri Zagros dağlarından Akdenize kadar olan alanda yer almışlardı. Hurrilerin en önemli şehirleri Nuzi, Mukiş, Amur, Arapa, Taite ve Karkamış idiler. Küçük şehirler de bütün Hurri krallığı sınırları içinde dağınık durumda idiler. Ayrıca Diyarbakır yöresinde Amadanu adında bir Hurri bölgesi vardı. Eski Hurri şehirlerinin bulunduğu bölgeler Van Gölü'nün güneyinde, Dicle nehrinin orta bölgelerinde idiler. Bunlardan başka, Hurrilern Hanigalbat adında bir bölgeleri daha vardı.

Orta ve geç Assur dönemi yazıtlarına göre Hurriler bu dönemlerde Assur bölgesinin kuzeyinde ve batısında olan büyük bir bölgeye sahiptiler. Yine bu dönemde Hurri ülkesi aşağı Zap ırmağının güneyindeki bölgenin bir kısmını içine alıyordu. Yine bu dönemde Arrapcha krallığı Hurrilerin bir boyu olan Mittilere bağlı idi. M.Ö. 2000 yıllarında Hurriler Dicle'nin doğusundaki bölgelerde üstünlüklerini sağlamışlardı. M.Ö. 2000 yıllarının ilk çeyreği sırasında Hurri şehir devetleri Kuzey Suriye ve Mezopotamya'da varlıklarını korumuşlardır. (4) M.Ö. 2000 yıllarının ortalarında Hurrilerin Suriye'deki egemenlikleri daha da kuvvetlenmiştir. Alalah şehri halkının o zaman, büyük çoğunluğu Hurrili idi. Küçük Zap ırmağının yakınlarında, Nuzi'nin kuzeyindeki Şuşşara'da da Hurriler çoğunluktaydılar. Zamanla çeşitli Hurri boyları büyüyüp merkezleri Mezopotamya'da bulunan bir devlet kurmuşlardır. (5) Buralarda Hurriler kültürlerini yerleştirmek için iyi bir fırsat buldular. Bunu da iki şekilde yapmışlardı. Kendi kütürlerini buraya yerleştirirken Mezopotamya'dan aldıklarını da geride bırakmışlardı. Hurriler bu yönleriyle hem yaratıcı, hem birleştirici idiler. İlk önce Akdeniz'in doğu sahillerinde Hurriler dilleri ile varlıklarını göstermişlerdir. Hurrilerin en önemli karakterleri kendilerini her şeye kolay alıştırmalarıydı.

Hurriler Anadolu'ya sızdıklarında buralarda daha kökleşmemiş uygarlıklar buldular. Hitit uygarlığı o zamanlarda Anadolu'ya daha yeni yerleşmişti. Bunlar da orada bulunan Hatti uygarlığı üstüne kurulan bir uygarlıktı.

Bu arada Hititler de Hurri ülkesine güçlü saldırılarda bulunuyorlardı. Bunun sonucu Hurriler yavaş yavaş güçlü oldukları yerlerden çekilmeye başladılar. Sonuçta Hurriler Orta Mezopotamya'dan tamamen kaybolmuşlardı. Bunlar yalnız yabancı topraklarla kuşatılmış bir yerleşim yeri olan vadilerle ve batıdan güneye yarım daire şeklinde Ararat bölgesi sınırlarının bazı bölgelerinde, yukarı Fırat vadilerinde Sason dağlarındaki Çoroh'ta ve belki de Botan çayı vadilerinde, Urmiye gölünün batı ve güneyindeki dağlarda kaldılar.

HURRİLERDE SANAT

Hurriler sanat alanında çok ileri idiler. Hurri sanat eserleri Nuzi ve Alalah şehirlerinden çıkarılmışlardır. Bu da bize bu iki şehiren Hurri sanat merkezi olduklarını gösteriyor. Hurri sanat eserleri daha çok seramik ve kaya oymacılığı alanında görülüyor.

Hurri sanatına yaklaşmamıza yarayan en iyi araç kaya oymacılığıdır. Oymacılık motiflerini karışık yaratıklardan seçiyorlardı. (motif: 1) Bu motifler Anadolu'da yeni dönem krallarının heykellerinde ve M.Ö. 1400'den önceleri de rastlanıyordu. Genelde bu motiflerin en önemli kaynağı Hurriler gösteriliyorlardı. Ama bu kanıtlanması çok zor bir detaydı. Bu Hurri motifleri yerli halktan olmadıkları dönemlerde Kapadokya'da çok büyük bir ilerleme göstermekteydi. Bu motiflerin Suriye'den alınmış oldukları varsayımı çok zayıftır. Çünkü bu motiflerin karakterlerini unutmamak gerekir. Anadolu sanatının kendine özgü bir karakteristiği vardı.

Hurrilerin Anadolu'da birçok alanda etkinlik gösterdiklerini gördük. Hurrili din adamının yanında, Anadolu'da Hurrili sanatçılara da rastlamak şaşırtıcı değildir. Zaten Hurrili tanrıları ve mezheplerini benimseyenlerin dini heykellerinin bir sanat eserleri olduklarını kabullenmek gerekir. (6)

Üçüncü sınıf silindir pullar Suriye, Kapadokya sitili diye adlandırılan ve Hurrilerin bütün bölgesini kapsayan Suriye'nin kuzeyindeki bölgelerde de rastlanan pullar oluşturuyordu. Bu pulların üstündeki çok ince bir şekilde oyulmuş resimlere Mezopotamya'nın taş oymacılığında da rastlanmaktadır. Bunlarda Hitit elbisesi giymiş bazı insan figürlerine, baş figürün yanında, özellikle maymun şekillerinin dizildiği daha küçük hayvan figürleri de gözükmektedir.

Hurrilerin Mezopotamya ile sıkı ilişkileri bulunmaktaydı. Bu nedenle Sümer ve Akkadlardan çok şey öğrenmişlerdi. Hurriler güney komşularından öğrendiklerini Hititlere de öğretiyorlardı. Kültepe'nin pulları Hurrilerin bu aracılık görevini iyi becerdiklerini kanıtlamaktadır. Hurrilerin Hititlere olan etkisi bütün Hitit tarihi boyunca devam etmiştir.

Hurrilerin sanatı hakkında çok az şey bilindiği için, onların sanatını tek başına inceleme olanağımız yoktur. Hurrilerin Anadolu ile ilişkilerinin çok sıkı olması nedeniyle Hitit ve Hurri sanatları bir incelenmiş, örnek verildiğinde, her ikisi de Hurri bölgesindeki sanattan örnek verilmiştir. Hurri bölgesindeki eserler Mezopotamya ve orta, güney Suriye'den esinlenerek yapılmışlardır. Kral Yarim-Lim'in heykelciği orta ve güney Suriye'de yapılmıştır. Bu zamanlarda Mari okullarındaki hiç bir çalışmaya benzemeyen bu heykelcik Hurrilerin bağımsız sanat okulları çıkışlı olmalı. Bu Hurri okullarının ne geçmişi ne de takipçisi vardır. Ama Allepo (Halep) Jabullun'da bulunan ve şu anda Paris'teki Loure müzesinde sergilenen bazalt taşından yapılmış olan heykelcik, Allepo'nun başkentlik yaptığı Jamchad'tan geldiği ve bu bölgenin de Hurri sınırları içinde olduğu için, Hurri yapıtıdır. (7)

Yazılıkaya'nın kaya heykelcikleri M.Ö. 1260 yıllarından kalmadır. O zaman yeni Hitit krallığı dönemi idi. Geniş bir yerdeki rolyefler, Hurri isimleri olan Hurri tanrılarınnı heykelcikleri ve hiyeroglif oymaları ile kaplıydı. Bunlar bir Hurri bölgesindeki pulların üstündeki heykelciklerin büyütülmüş şekilleriydi. Bundan daha küçük olanlar bir galerideki çalışmaların sitilleri ve konuları bambaşka idi. Burada tanrı Surrama birçok tanrıyı kucaklıyordu. Bu görüntüyü Hitit kralları Muawatallis ve Tudchaliya IV'ün pullarında görüyoruz. Bu pulun üstündeki tanrı Sarruma'nın adı Hurrice

olsa bile bu pulun konusu Hititçe idi. Burada biraz da Mısır etkisi vardı.

Yazılıkaya gerçekten Tudchalia IV. zamanında ise tanrılar Hurrice olan adlarını Hurrili olan kralların annesi Pudu-Hepa'ya borçluydular. Belki de Pudu-Hepa bir Hurriliyi saray salonlarını işlemesi için görevlendirip Hititli sanatçılara da diğer görevleri vermiştir. (8)

Syro-Hititlerin, Anadolu'nun tanınmış olduğu geleneğinin daha ince işlenmiş teknikleri vardı. Bunu Karkamış'taki Araras'ta bilinen bir çalışmada izlendiği gibi ustalığa kadar götürmüşlerdi. Ama bu gelenekte bir sulale sonra Assurlular tarafından yok edilmiştir.

M.Ö. 1400'lerde Hurrilerde seramik işçiliği moda idi. Neredeyse Mittani prenslerinin egemenlik sembolleri haline gelen Nuzi (Kerkük şehri yakınlarında) toprak işçiliğinin baş teması tek bir şekilden, çok büyük ayağı olan yüksek ve ince olan testi oluşmaktaydı. Bu testilerin dışı beyaz sulu çamur tabakasıyla kaplanıyordu. Siyah bir arka fon çekildikten sonra bu fonun üstüne beyaz boya ile dekorlar çiziyorlardı. En çok kullanılan şekil patronları, puldan ve rozetlerden oluşan bantlar, oyulmuş üçgenler veya kuşlar idi. Bu tür seramik Dicle'nin orta bölümünü oluşturan Nuzi çevresinde Antakya (Antiochie) çevresinde olan Amik düzlüğüne kadar olan yerlerde görülen en neşeli ve hoş toprak işiydi. Ne kadar değişik iş yapan yerler bulunsa da, şaşırtıcı olan şey bütün çalışma yerlerinde ve seramik merkezlerinde bu tür seramiklerin yapılmasıydı. Bu merkezlerden ayrılan, şimdiye kadar yapılan arştırmalardan, ancak Alalah olduğu anlaşılmıştır. Alalah'ta formlar çeşitlilik göstermekte ve buradaki taslar, testiler, şişeler ve hayvan şeklinde vazolar bile yapılmaktaydı.

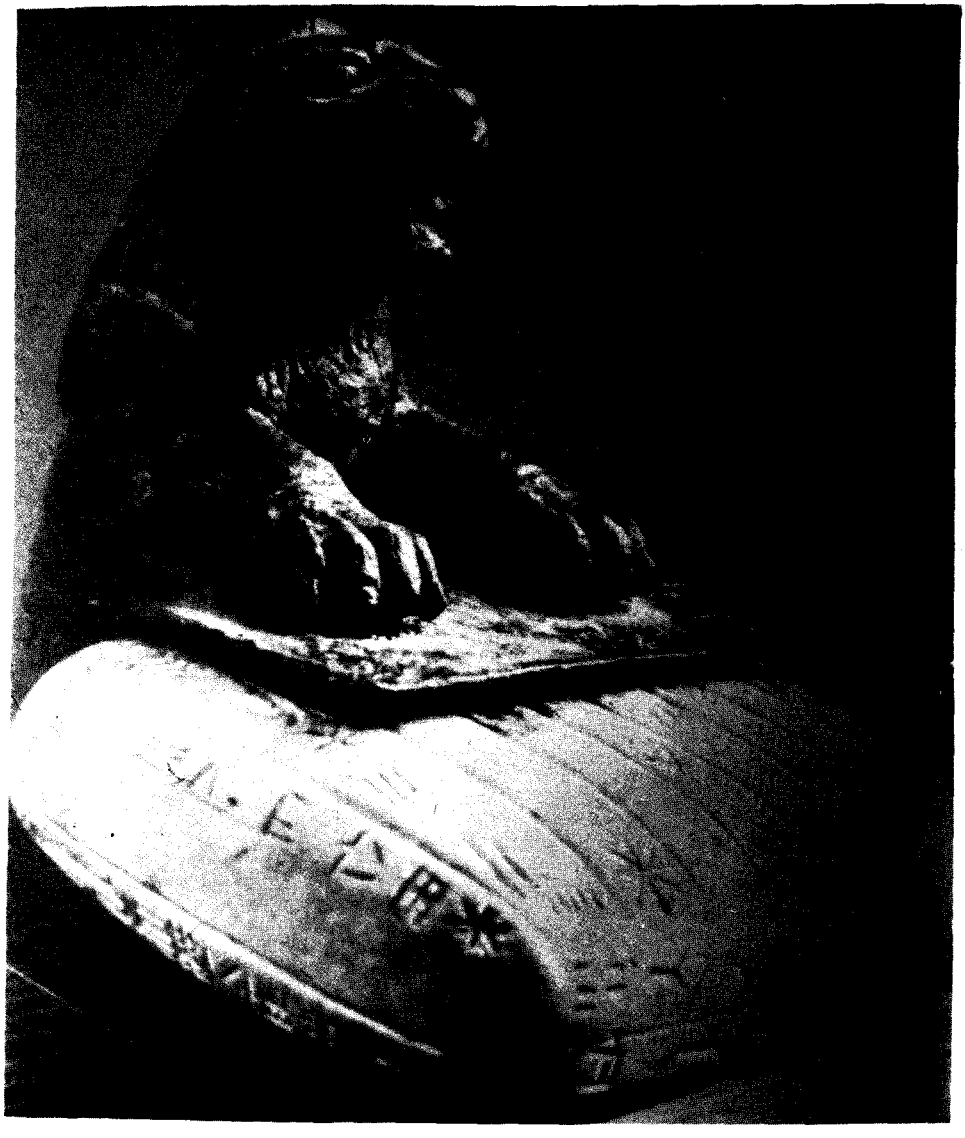

Şekil: 1
Bronz bir aslan tarafından korunan Urkiş'in eski Hurri kralının taş yazıtı. Louvre Müzesi.

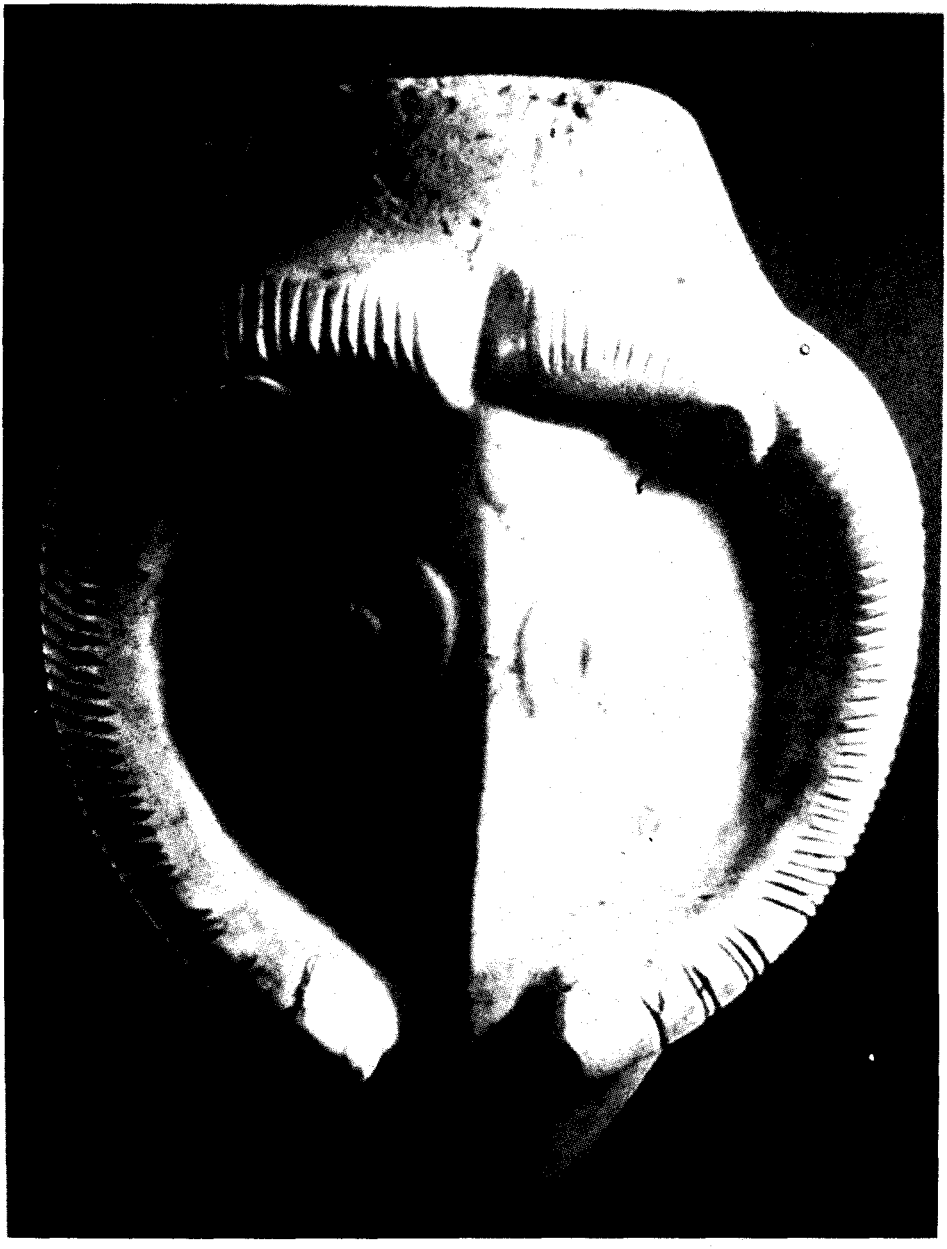

Şekil: 2
Hurrilere ait elle yapılmış sanat eserleri az sayıdadır. Yukarıda görülen mermere yontulmuş koç kafası bu eserlerin en güzel örneklerinden biridir. Bu koç kafası Hurrili boylardan Mittanilerin Alalah'ta kuvvetli oldukları zamanı simgeliyor.

Şekil: 3
Hurrilerin Nuzi şehrinden bir rölyef Harvard University Press.

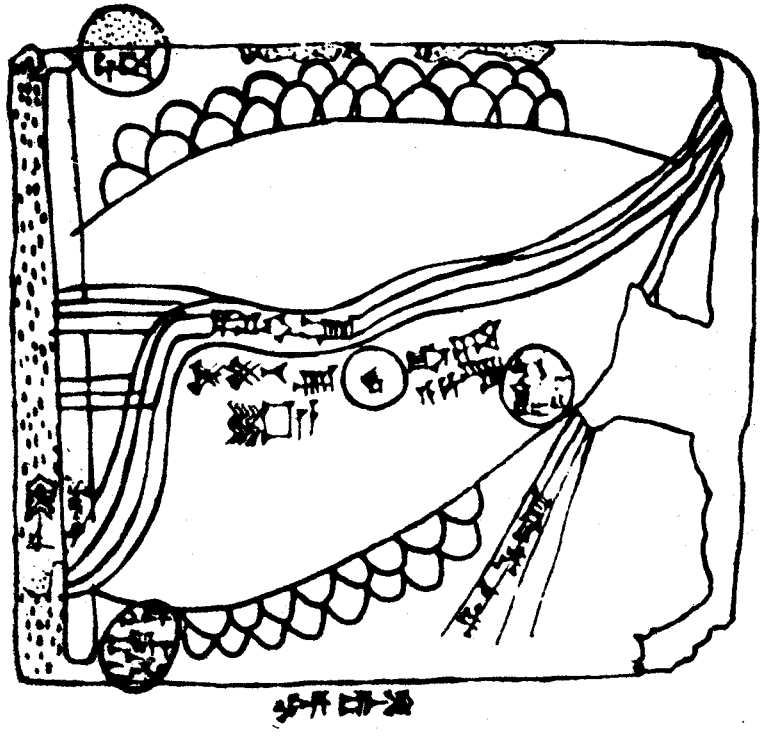

Şekil:3
Hurri şehri Nuzi şehri krokisi.

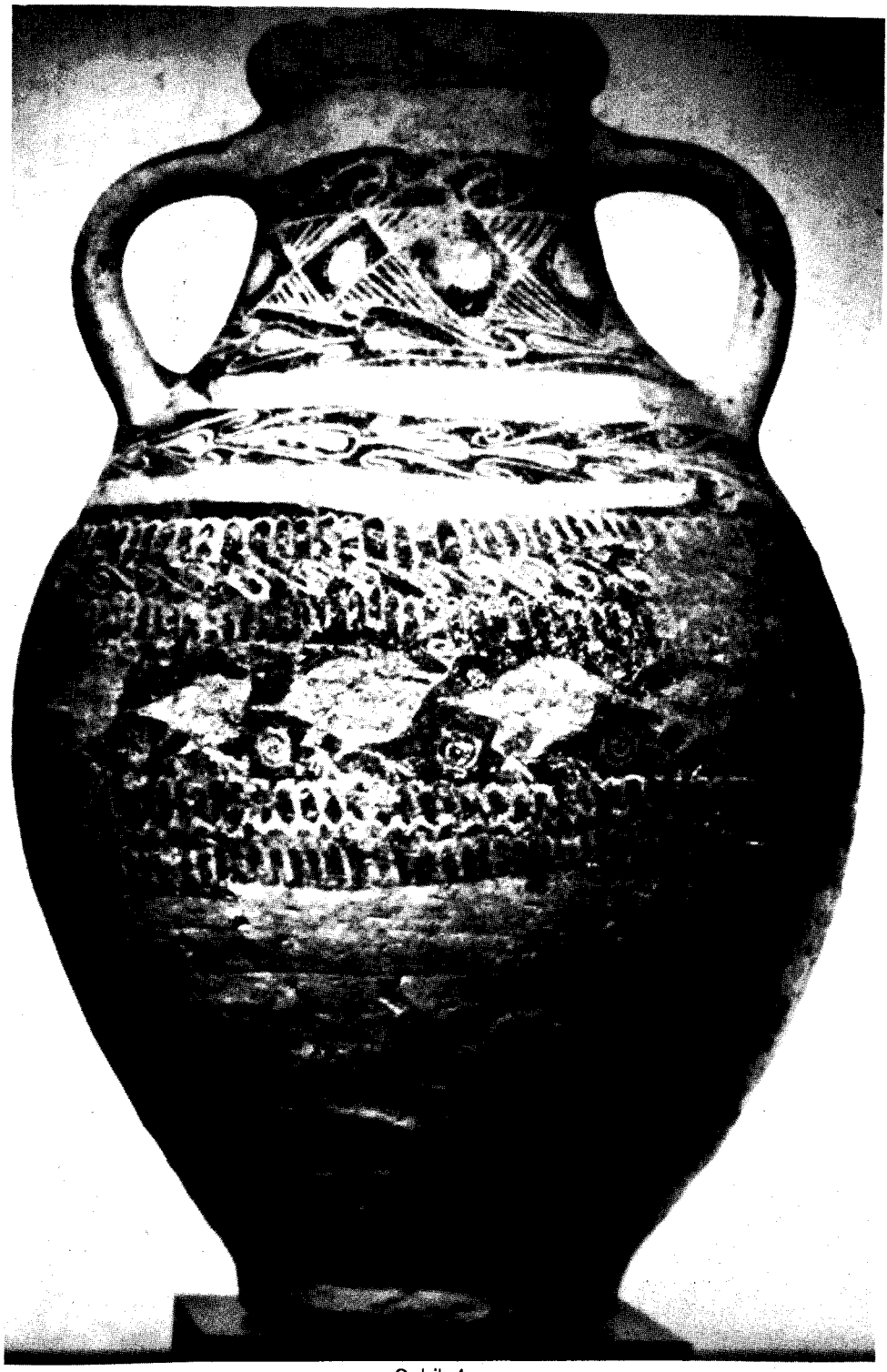

Şekil: 4
Hurri sanat merkezi Nuzi şehri seramiği. M.Ö. 1500- 1120

Şekil: 5
Hurri başşehri ve sanat merkezlerinden Nuzi şehrinden çıkarılmış bir noktalı seramik. M.Ö. 1500-1200

Şekil: 6
Hurri başşehri ve sanat merkezlerinden Nuzi şehrinden çıkarılmış bir noktalı seramik. M.Ö. 1500-1200

2. BÖLÜM

MİTTANİLER

Zamanla çeşitli Hurri boyları Mezopotamya'da bulunan devletler kurmuşlardır. Bu devletlerin ilki Mittani devletidir.

Mittani Devletinin Oluşması

Mittani devletinin kuruluşu Alalach'daki kral Idrimi'nin yazıtlarından ve Nuzi'deki birkaç yazıtla kanıtlanmaktadır. Burada M.Ö. 16. asrın ilk yarısında Hurrilerin, Hitit kralı Murşiliş I. 'in Allepo (Halep) ve Babil'deki zaferinden kısa bir zaman sonra M.Ö. 1500'lerde ve 14. asrın Kuzey Mezopotamya ve Suriye'de Hitit devleti ile Mısır'ın 18. sülalesi firavunlarıyla eş değerde, eş kuvvette sayılacak bir devlet kurulmuştur. Bu devletin kralları Indo-Ari adlar taşırken, Marianni diye adlandırılan soylularının adlarına bakılırsa, Hurrili idiler. Soylular ve hükümdarların haberleşmede kullandıkları dil Hurrice idi.

Hurri-Mittanilerin Alalach yazıtlarında görülen ve kuzey Suriye'ye tarihi bir etki yapan ilk hükümdarları PARATANA idi. PARATANA Nuzi'de de yabancı değildi. Buna dayanarak onun Akdeniz'den Nuzi'ye kadar olan bölgelere ilk temelleri atan ve ülkenin büyümesini sağlayan kral olduğunu söyleyebiliriz.

Mittani Halkı ve Ülkesi

Mittani devleti vatandaşlarının çoğunluğunu Hurriler oluşturmuşlardı. Mittani hakkındaki yazılı kaynaklar her ne kadar o zamanın uluslararası dili olan Akkadça ile yazılmış ise de, Mittaninin resmi dili Hurrice idi. Bunun böyle olduğu sadece Mittani kralı Tuşratta'nın Mısır kralı Amenhotep III'e yazdığı Hurrice mektuplardan değil, Tuşratta'nın mektuplarını kaleme alan yazıcıların Akkadça karşılığını bilmedikleri kelimelerin yerine Hurrice kelimeleri kullanmalarından anlamaktayız. Üstelik kral Tuşratta kendini Hurri kralı olarak tanıtmaktadır. Mittani ülkesinin kralı Boğazköy'de bulunan belgelerde Hurri olarak gösterilmektedir.

Mittani Tarihi

Mittani tarihinin derinliğine inildiğinde çeşitli coğrafi terimleri kısaca tanımamız gerekir. Bunlar Mittani, Hanigalbat, Hurri ve Nahrima'dır. Mittani terimi sadece Mezopotamya içinde bulunan Arrapcha ve Mukiş gibi çeşitli küçük krallıkları içine alan ülkenin politik bir terimidir. Hanigalbat, Mittani coğrafyasının Akkadça adıdır. Daha sonraki Assur kaynaklarında Hanigalbat adı Mittani'in yerine kullanılan politik bir terim olarak alınmıştır. Mittani halkı Hurrili idi. Bunların dili de Hurrice idi. Nahrima ise, Mittaninin Knaait, Arami ve Mısırca adıdır. Bu ad daha sonra Assurlular tarafından Nairi olarak, Nairi devleti için kullanılacaktır.(10) İlk bilinen Mittani krallığının başında Dirta (Kirta da olabilir) ve onun oğlu Şuttarna I. gelmektedir. Mittani krallığının başkenti merkez bölgedeki Waşşukkani (Waşşuk = xweşik. Xweşik = güzel. Kani = çeşme. =Wassukani= Güzelçeşme ya da Güzelpınar. Çev.) idi. Bu şehrin Habur suyunun kaynağının başında olduğu saptanmıştır. Daha sonra Waşşukkanin yer yer yıkılmasından sonra devletin merkezi Mittanilerin mirasçısı Mardin yakınındaki TAIDA şehrine taşınmıştır.

M.Ö. 1500 yıllarında Hurri şehir devletleri Mittani kralı Sauşsatar I. (1470-1400) tarafından eritildi. Mittani devleti, Hurri şehir devletlerinin kendi yönetimine almayı başaran bu kral tarafından kuruldu. Bu devlet vatandaşlarının çoğunluğu Hurri, küçük bir kısmı Mittani kabilesi halkından oluşuyordu. Böylece Mittani devleti bin yıllık Hurri devletinin temelleri üstünde yükseldi.

Sauşsutar I.'in ölümü üzerine Mittani krallığına oğlu Artatama I. (1440-1415) geldi. Artatama I.'in ölümü üzerine de oğlu Şatturna II. (1415-1390) geçti. Mittani kralı Şatturna II. öldüğünde iç savaş patlak verdi. Şuttarna II.'nin büyük oğlu Artaşumara öldürüldü. Yerine genç oğlu Tuşratta getirildi. Bu kral ülkesinin iç birliğini yeniden kurdu. Şuttarna II.'nin diğer oğlu Artatama II. kardeşinden ayrılarak kendini Hurri kralı ilan etti.

Artatama II. tarafından yönetilen Hurri ülkesinin yerinin saptanması konusunda çeşitli görüşler ileri sürülmektedir. Araştırmacı Winkler ve Werdner'e göre Tuşratta'nın ataları Sauşsatar I., Artatama I., Şatturna II. büyük Hurri'nin (Hurri-Mittani) krallarıydılar. Bunlar sonradan Artatama II. ve oğlu Şuttarna II. takip etmiştir. Mittani kralı Tuşratta ülkesini başkalarının elinden kurtarmak ve Hurri krallığının küçük bir bölgede kalmasını sağlayan bir gaspçı olarak tanıtılmaktaydı. Onun ülkesi de Dicle ve Fırat nehirleri arasında gösterilmekteydi. Urfa şehri Hurrilerin başkenti idi. Nuzi şehri Mittani ve Hurri sınırları arasında kaldı. Kizili (Qasra Şemamok) şehri ünlü bir şehir olmakla beraber önemli bir şehirdi de. Erbil şehri ve içinde bulunduğu bölge Hurri sınırları içinde kaldı.

Mittani kralı Tuşratta, M.Ö. 1252'de oğlu Sauşsatar II. tarafından öldürüldü. Mittani ülkesinde Pro-Mısırlı ve Pro-Assurlu gruplar arasında çatışma başladı. Hurri kralı Artatama II., Assurluların da desteği ile Mittani ülkesine saldırdı. Yeğeni Mittani kralı Sauşsatar II.'yi yenerek Mittani ülkesini Hurri ülkesine kattı. Büyük Hurri ülkesi böylece yeniden kuruldu. Ancak Tuşratta'nın en küçük oğlu Mattiwaza, birkaç soylu ile birlikte Babil'de hüküm süren ve Kassilerin kurmuş olduğu Karduni devletine sığındı. Karduni devletinin o dönemki kralı Kaştiliaş III. (1232-1220) Mattiwaza ve beraberindekilerini iyi karşılamadı. Hatta yeniden kurulan Hurri birliğini bozmaya çalıştıkları için onları öldürtmek istedi. Mattiwaza bunun farkına vararak yakınlarıyla birlikte Babil'i terk ederek kaçtı. Mittanilerin başından beri düşmanı olan Hitit kralı Supiluliuma'ya sığındı. Supiluliuma onları memnuniyetle ülkesine kabul etti. Matti-

waza'ya kızını verdikten başka onları koruması altına aldı. Supiluliuma oğlu Piasilis'i Mattiwaza ile birlikte Karkamış şehri üstüne göndererek şehri Hurrilerden aldı. Supiluliuma, Mittanilerden aldığı yerleri de belgelendirmek için Mittani kralı Mattiwaza ile arasında bir antlaşma metni düzenledi. Tarihin ilk antlaşmalarından biri olan bu antlaşma yukarı Fırat bölgesinde imzalandı. İki taraf bu imza töreninde tanık olarak tanrılarını davet etmişlerdi. Mittani tarafından tanrıları Mitra, Waruna, Indra, Nasatya antlaşmanın tanığı idiler. Bu antlaşma ile Supiluliuma doğudan Fırat'a kadar olan Kuzey Suriye ve Lübnan'ı almıştı. Mattiwaza'ya ise Mezopotamya'da birkaç bölge verilmişti. Daha sonra Hitit kralı Mittani ye savaş açtı. Kuzeyden, yukarı Fırat bölgesinden saldırılar başladı. Mittani-Hitit savaşı uzun sürmedi. Bu savaş sonunda Mittani devleti tamamen yıkıldı. Mittani ülkesi Hitit İmparatorluğunun bir parçası durumuna geldi. Ancak bu, Mittaninin özgürlüğünü yitirmesi anlamına gelmez. Mittaniler Hanigalbat bölgesinde varlıklarını korudular. Mittaniler Assur devletinin sonlarına kadar bu bölgeyi ellerinde tuttular.

HALAF KÜLTÜRÜ

Altı bin yıllık devrenin son zamanında Kuzey Mezopotamya'da başka bir Halaf kültürü yayılmıştır. Bu kültür, adını Suriye-Türkiye sınırında olan ve bu zamanın en tipik örnekleri olan harika boyanmış toprak işlerinin çıkarıldığı Tel-Halaf'tan alınmıştır. Bu tipe daha sonra Nineve'nin (Hurri tanrıçası Sawuşka'nın sanat merkezi) derin kazılarında rastlanmıştır. Bu bize Halaf kültürü kökeninin Hurrilere değin uzandığını göstermektedir. Tel-Halaf da Mittanilere kültür ve sanat merkezliği yapmıştır.

1922-1933' de M.E.E. Mallowan tarafından Arrapcha'da (Kerkük), Ninewe duvarlarının hemen ötesindeki bölgede yapılan kazılarda yığınla Halaf çömleği parçalarına rastlanmıştır. Bu, Küçük Asya'daki küçük pre-historik tepedeki yaşayan halkın yaşamını öğrenmeyi amaçlayıp yapılan ilk şuurlu kazı idi. Ne yazık ki buralarda kazılar daha fazla sürdürülememiştir. Oysa son Halaf Arrapcha'da bulunanlardan daha eski bir tarihe sahiptiler ve Kuzey Suriye'deki Tel-Brak'ta olan geç Halaf tipleriyle daha iyi karşılaştırılabiliniyor.

Açıklamalardan da anlaşılacağı gibi Mittani sanatına ait öteki örnekler Tel-Halaf örnekleridir.

MİTTANİLERDE SANAT

Mittaniler sanatları yönünden diğer milletlerden kalın çizgilerle ayrılmışlardır. Örneğin damga pulculuğunda çok ilerlemişlerdi. (şekil: 27, 28) Örnekte gösterilen basma pullar M.S. 1970'te, Orta Suriye'den çıkarılmışlardır. M.Ö. 15-16. yy'lara ait olan bu basma pullar gerçeklerinin 5/4'ü kadardırlar. Pullar Berlin, New York, Munchen ve Paris müzelerinde sergilenmektedirler.

Mittaniler süsleme sanatında boya kullanmışlar. Kapıların üstüne yaptıkları resimlerde kahverengi üstüne beyaz renk boya kullanmışlar.

Bunun yanında seramik sanatında da çok ileri düzeyde idiler. Yaptıkları seramiklerde de boya kullanmışlardır. Hurri sanat merkezlerinden biri olan Tel-Brak örneklerinden görüleceği gibi Hurrilere sanat merkezliği yapan Nuzi ve Alalah (Tel—Atşana) Mittanilere de seramik merkezliği yapmışlardır. Ancak Mittaniler buna ek olarak Tel-Halaf'ı da sanat merkezi olarak kullanmışlardır. Bu nedenledir ki biz Mittani toprak işlemelerini Tel-Halaftan örnekleyeceğiz.

Tel-Halaf

Tel-Halaf, Kuzey Suriye'de bir Hurri şehri idi. Tel-Halaf'taki bir saray tapınağında görülen heykel sanatı, Assur'da, Suriye-Hitit yapıtlarında yapılan motifler, Perslerin, Elamlıların ve Urartuların sanatında da görülen stil Hurri kökenli idi.

Yukarıda adı geçen Hurri şehirlerinden Nuzi, Arapcha, Karkamış ve Tel-Halaf Mittani kralı Sauşatatar tarafından kendi yönetimine alınarak Mittani şehirleri haline getirilmişlerdir.

Araştırmacı Oppenheim Tel-Halaf yakınlarındaki tepelerin kazıları hakkında anlatılan masalları dinlemiş. Ama bunların varlığını sezinlemekten başka bir şey de yapamamıştır. Oppenheim 1911'de bu bölgede kazılar yapmak için geri dönmüştür. Savaştan sonra da 1927'den 1929'a kadar araştırmalarını sürdürmüştür. Burada bulunan süs parçaları 9. asırdan kalma bir saraya ait idiler. Bunlardan başka, eski zamanın en ilginç, çarpıcı parçaları, harika toprak işlerinin kolleksiyonudur. Bunlar bir açık arka planın üstüne renkli boyanmış kırmızı, siyah kahverengi, siyah şekillerle işlenmiş karışık motiflerle süslü idiler. Geometrik şekillerle süsleme Mittani sanatında kendine özgüdür. Dikkat edileceği gibi renklerde kahverenginin tonları yanında siyah renkte kullanılmıştır. Bu renk Luristan ve Urartu toprak işlerinde görülmez.

Mittani'nin doğu Küçük Asya ve Kuzey Suriye'deki sanatı, Hitit sanatının (Alacahöyük, Karkamış, Zincirli) ortasında idi. Buradaki süslemelerde koşan ve durmakta olan hayvan motifleri bulunmaktaydı. Bu zamandan itibaren hayvan motifleri bu stilin en çok tutulan motifleri olmuştur. (11) Bunun yanında bilhassa Tel-Halaf'ta olan stilde ikinci bir motifin yerleştirilmesi stilin karakteristiğini oluşturuyordu. Bu motifler hayvan döğüşü motifleridir. Buradaki bir yapıtta iri yapılı bir geyik bir yaban kedisi tarafından parçalanmaktadır. Burada ceylanın yerini geyik almaktadır. Geyik ve etobur hayvanlar Ön-Asya için yabancı idiler. Buradaki her şey kanıtlıyor ki bu iki hayvan Indo-Avrupa kökeninden olan güney Rusya'dan, Kafkas üzerinden güneye giren Kuzey Suriye ve Mezopotamya'ya Hurrilerin (1600-1400) yıkıntılarının üstüne kurdukları devletleri ile kısa bir süre hükmeden Mittaniler tarafından getirilmiştir. (12)

ÖRNEKLER:

Mittani toprak işlerine ait örnekler birkaç çeşitte verilebilir. Bunlar:

A) TABAKLAR

Narin ve kaba yapılarda yukarıya doğru genişleyen ağızlı, derin tabaklar. Tabakların iç bölümlerinde süsleme olarak zigzaglar ve dalgalı çizgiler kullanılmış. İç bölüme kaplanmış sert tabaka yer yer dökülmüş, alttan tabakaların asıl yapısı görülmekte. Ör: Şekil: 7–8-9

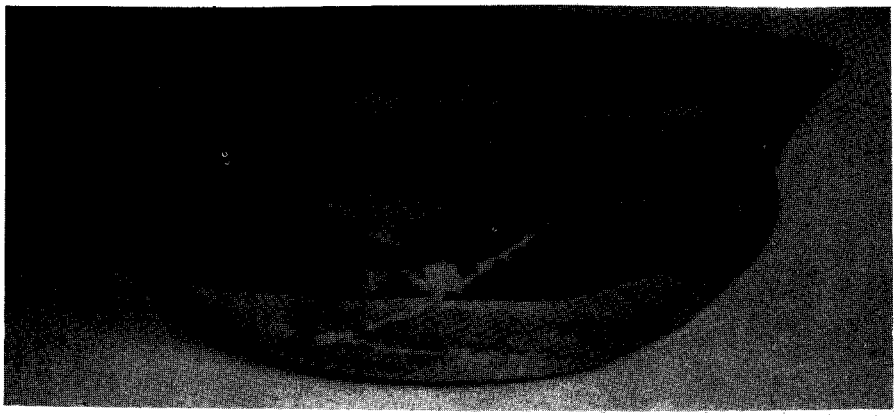

B) TASLAR

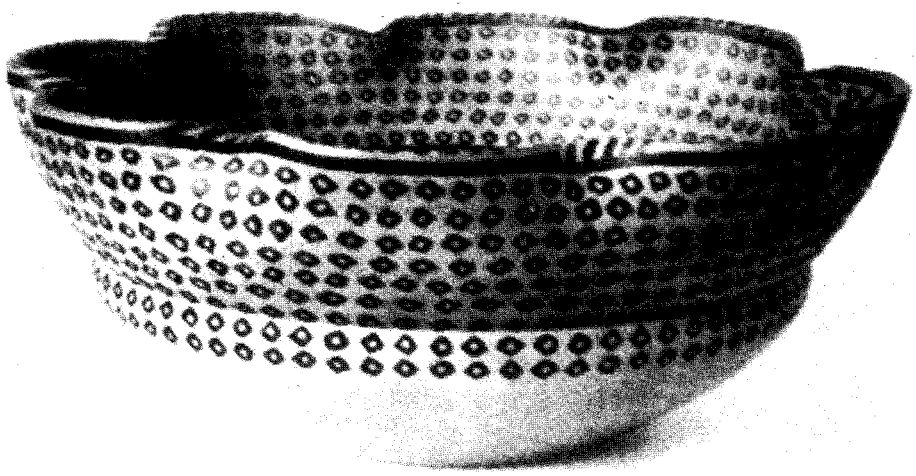

Şekil: 10
İç ve dışı aynı motiflerle süslenmiş, dalgalı kenarları olan yayvan ağızlı tas.

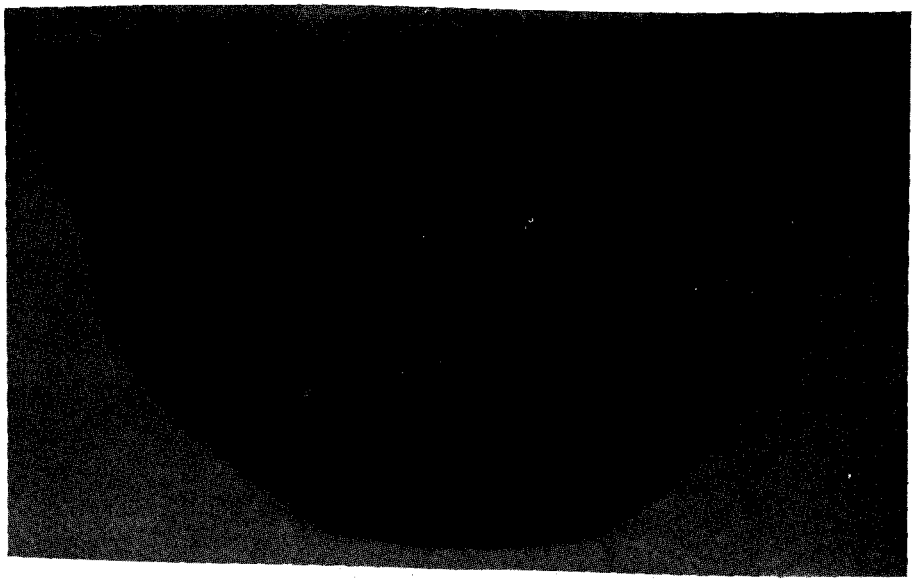

Şekil: 11
Keskin kenarlı, gövdesinde yarıkları olan, düz çizgilerle bir tas.

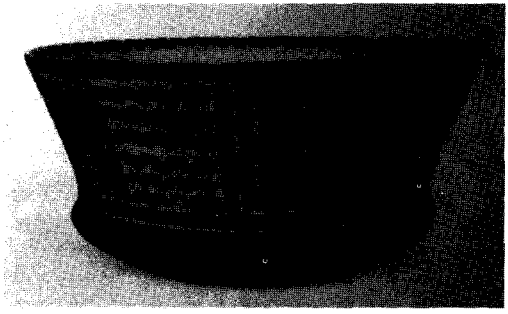

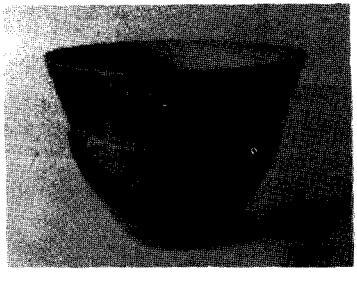

Şekil: 12
Geniş ağız açıklığı olan, zigzaglardan, yatay ve dikey çizgilerden oluşturulan karelerden, kalın düz çizgilerden oluşan süslemeleri olan taslar.

C) TESTİLER

Şekil: 13
Süslemelerinde dalgalı ve düz çizgiler kullanılmış, gövdeden iyice ayrılmış, huni boyunlu, geniş ağız açıklığı olan testi.

Şekil: 14
Büyük, geniş ağızlı, çok özen gösterilerek yapılmış testiler. Motiflerinin çeşitliliği çarpıcıdır. Burada süsleme olarak büyük ve küçük üçgenler, düz ve dalgalı çizgiler, zigzaglı file motifler kullanılmıştır.

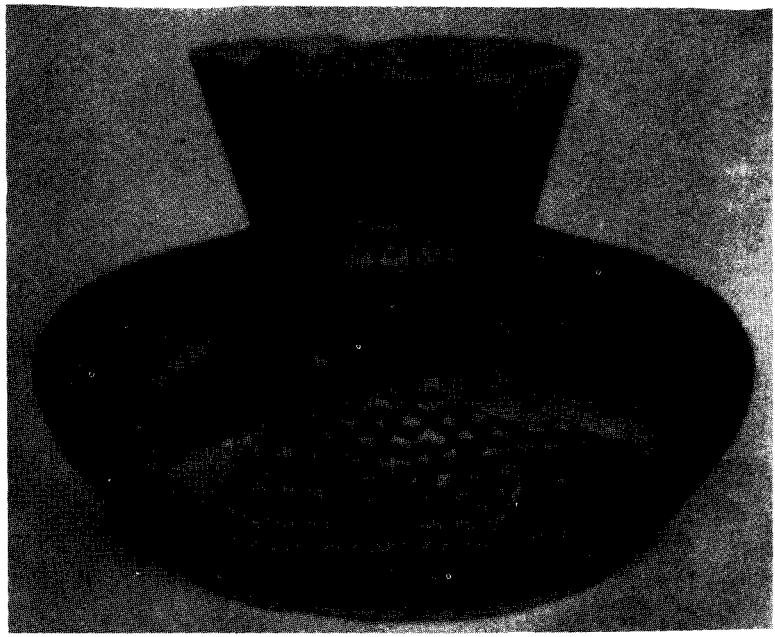

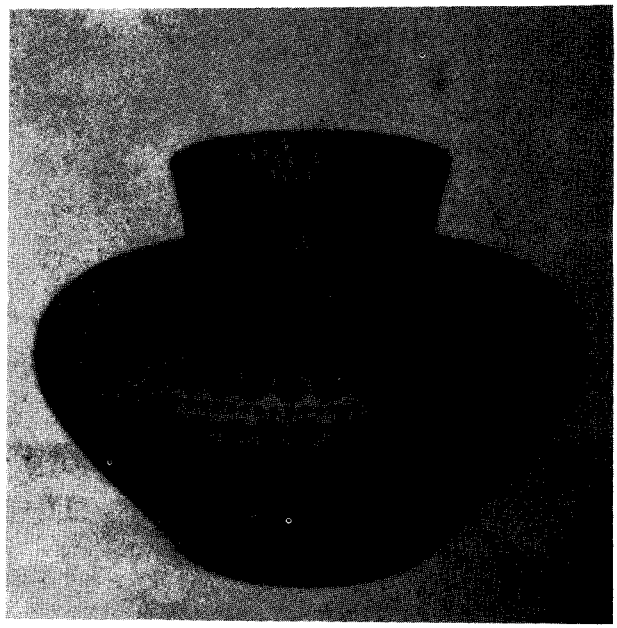

Şekil: 15
Boyun kısmının iç tarafı da süslenmiş iki tane testi. Testilerin süslemeleri basit çizgiler, yatay çizgiler, noktalı çizgilerden oluşmakta. Dış kısmında boyun kısmı gövdeden iyice ayrılmıştır.

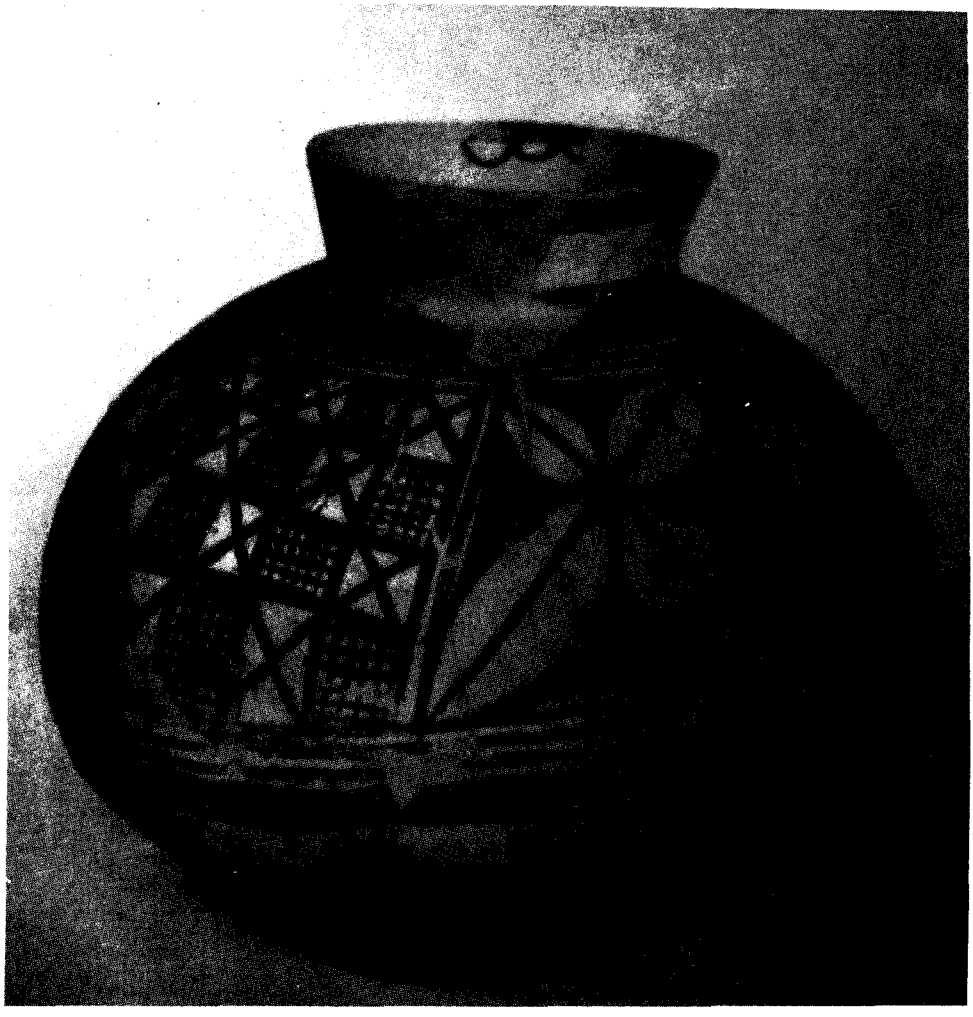

Şekil: 16
Huni şeklinde boynu, keskin, geniş açıklığı olan yuvarlak gövdeli bir testi. Süslemelerde çok zengin motifler kullanılmış.

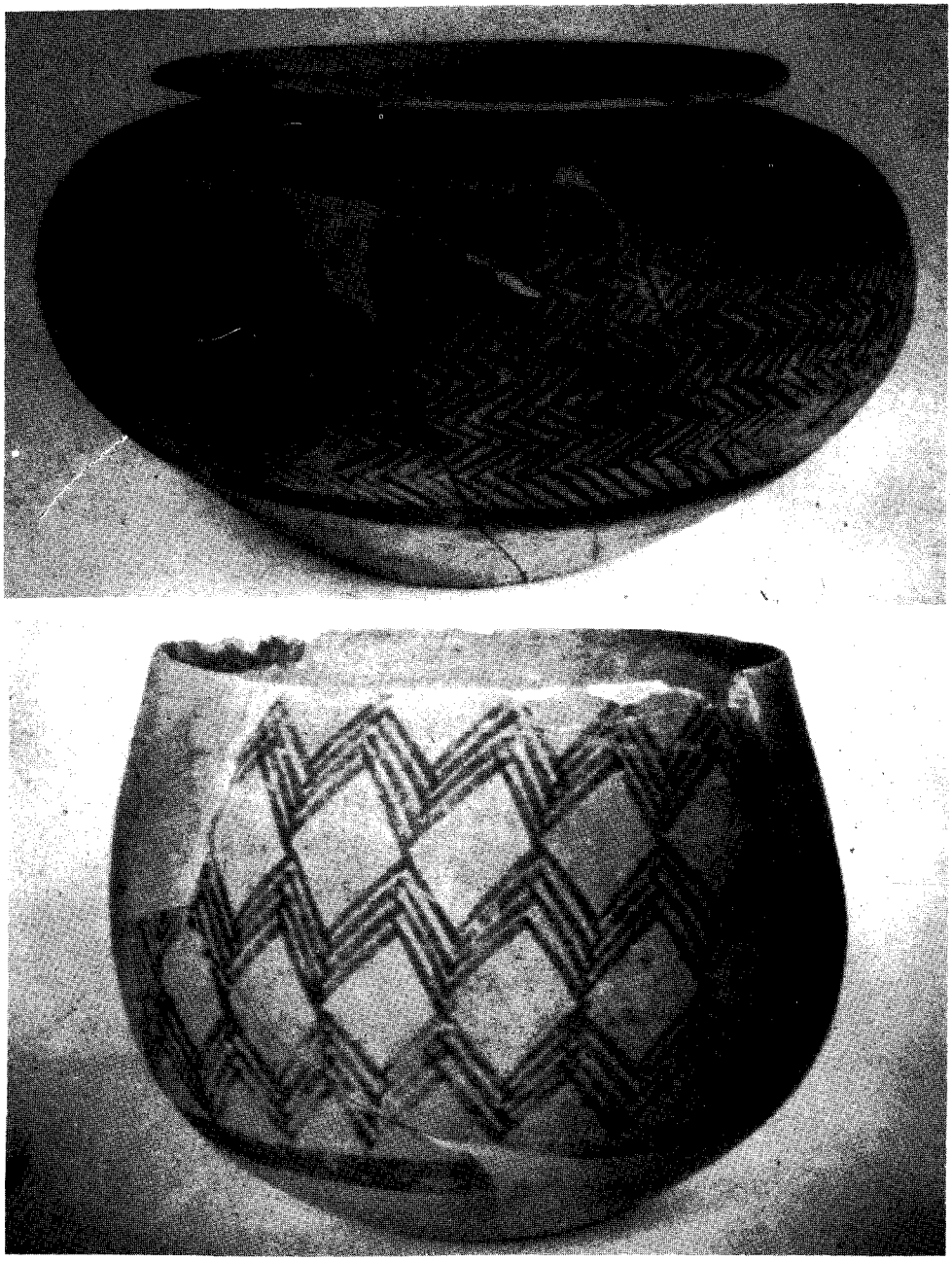

Şekil: 17
Sırlanmış, kaba yapılı güveçlere örnekler. Sırlar yer yer dökülmüş.

D) GÜVEÇLER

Şekil: 18
Dışbükeyli kenarları, yuvarlak gövdesi olan, süslemeleri dalgalı çizgiler ve göz motiflerinden oluşan, kaplamaları dökülmüş bir güveç.

E) TASLAR

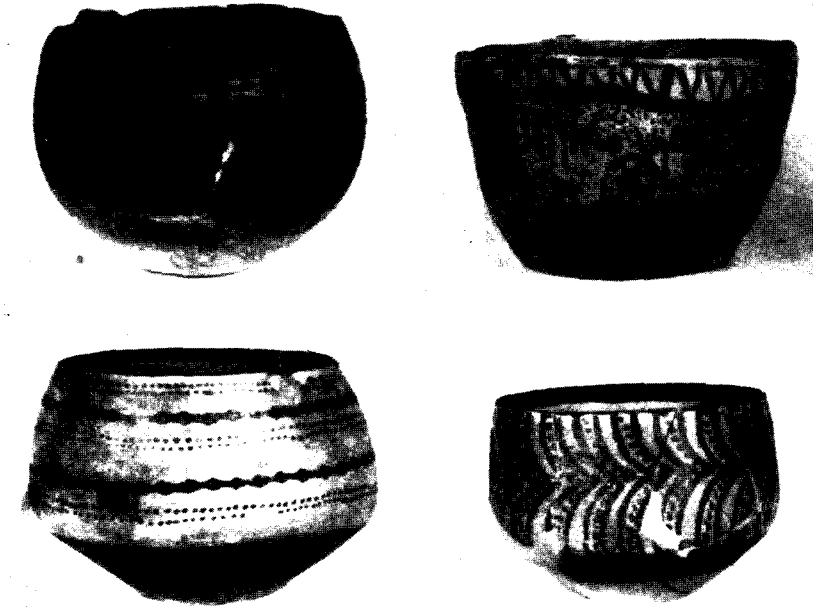

Şekil: 19
Geniş ağızlı, dar altlı taslar.

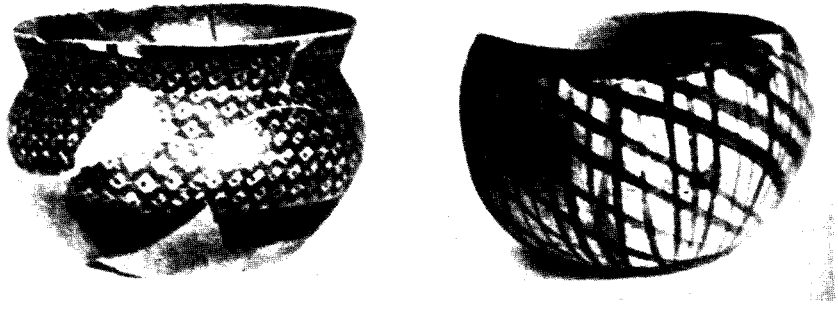

20
Keskin kenarlı, gövde sırları yer yer dökülmüş, çatlamış, üçgenlerle, karışık çizgilerle süslenmiş taslar.

F) VAZOLAR

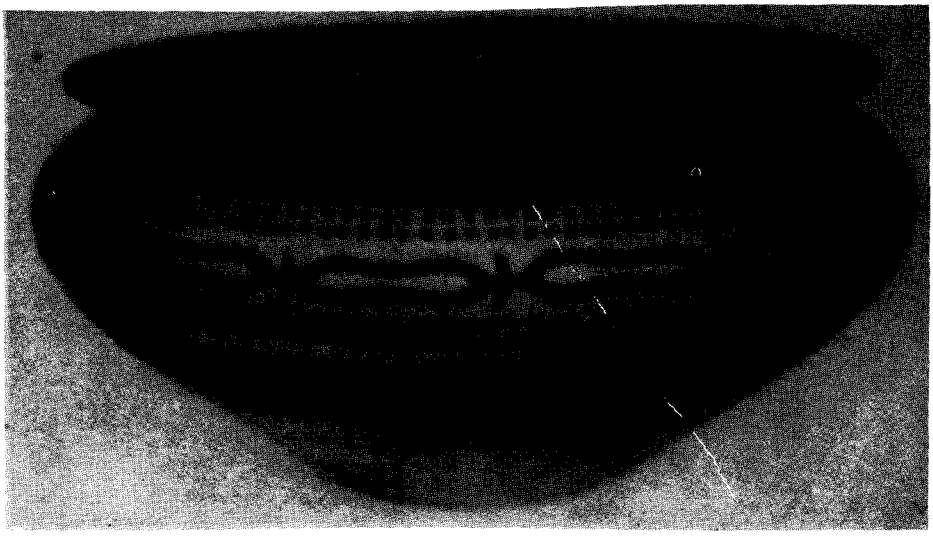

Şekil: 21
Geniş ve yuvarlak yapılı bir vazo. Dıştaki süslemeler iç kısmının ağzında da tekrarlanmıştır.

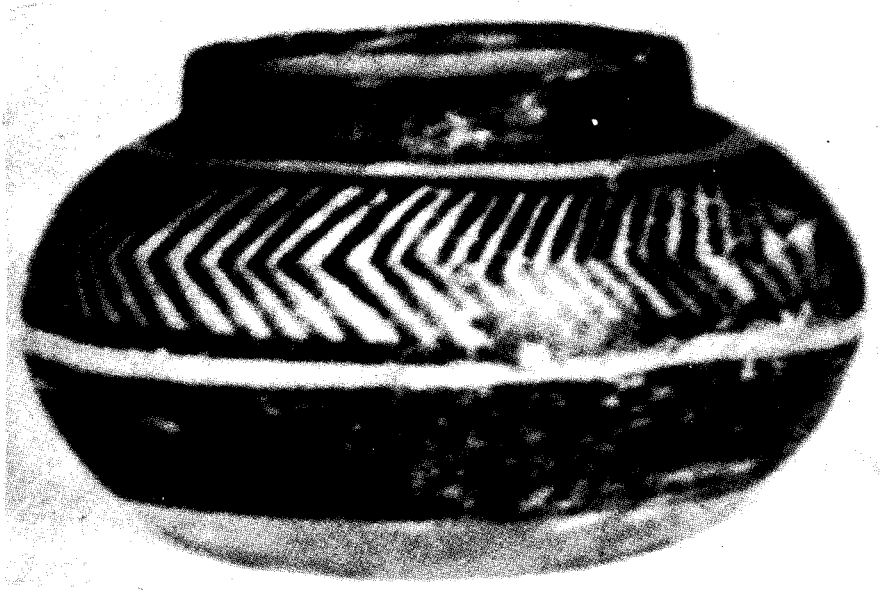

Şekil: 22
Hergün kullanılan vazolara bir örnek. Süslemeler kalın düz çizgilerden oluşmakta.

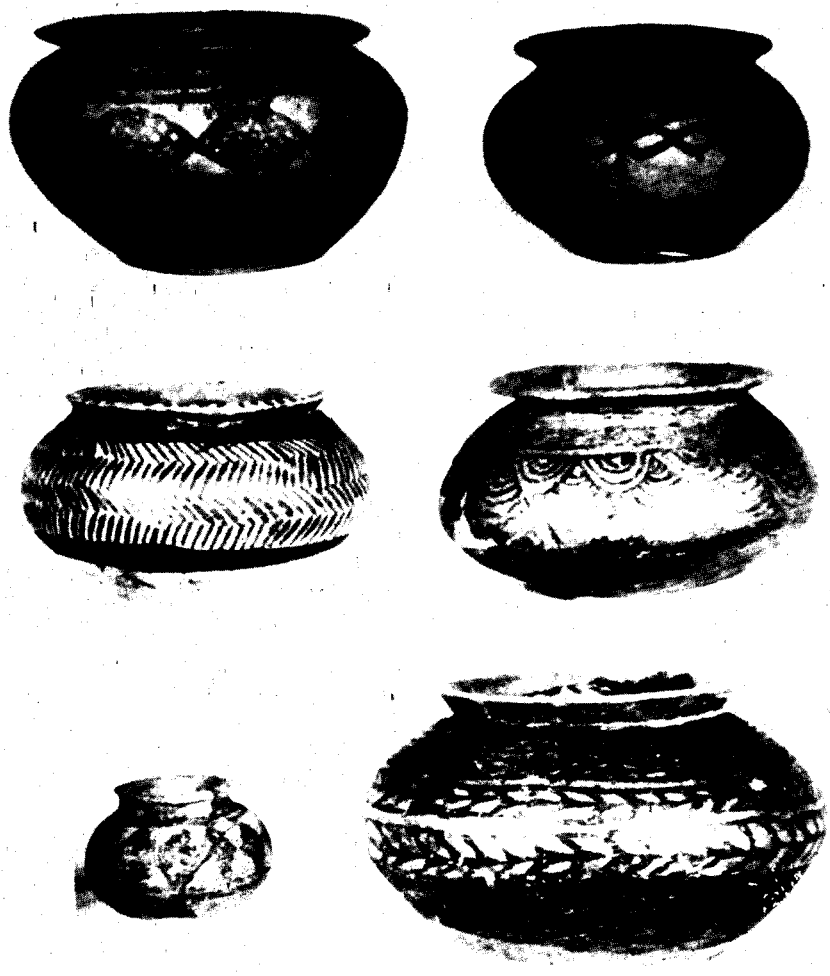

Şekil: 23
Yuvarlak gövdeli, dar, keskin ağızlı, basit kare süslemeleri, yaprak motifleri, kalın düz çizgileri olan vazolar.

Şekil: 24
Altı dar, ağız açıklığı geniş olan, iç süslemeleri daha özen gösterilerek yapılmış bir vazo.

Şekil: 25
Geniş gövdeli, dar ağızlı, zigzag ve düz çizgilerle süslenmiş bir vazo.

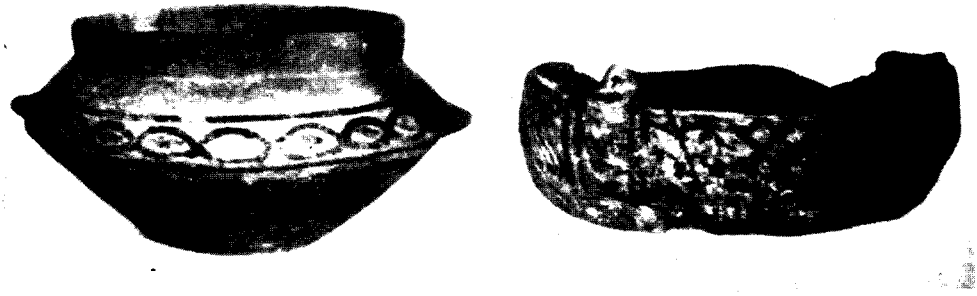

Şekil: 26

G) SİLİNDİR PULLAR

Mittani stilinde yapılmış silindir pullara örnekler. M.Ö. 1200
Bu pullar Berlin, München, New York ve Paris müzelerinde sergilenmektedir.
Ör: 27

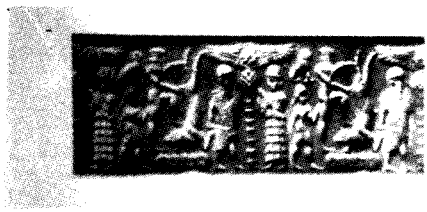

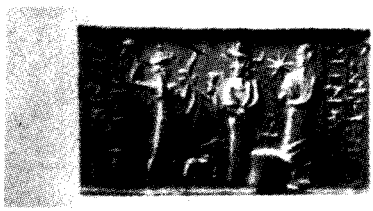

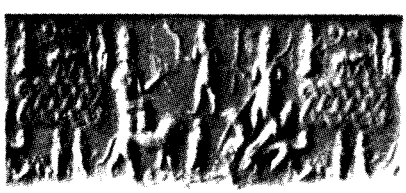

Şekil: 28

3. BÖLÜM

KASSİLER

Coğrafi Konum

Mezopotamya düzlüğünün doğu tarafında bir duvar gibi duran Zagros dağları günümüz Hamadan-Kermanşah yolu ile ikiye ayrılır. Bu yol bölgeye yerleşen ilk insanlar kadar eskidir. Bu yolun güneyindeki Luristan bölgesi kuzeyden güneye uzanan bir takım sıradağlardan ve vadilerden oluşmuştur. Kassilerin gelip yerleştiği Zagros dağlarında ve Luristan bölgesinde tarihte ilk halklar olarak bilinen Guti ve Lulu'ların öncü boyları yaşamaktaydı.(13)

Kassi Halkı

Kassi ismi, Kassi tanrısı "KAŞŞU" adından gelmektedir. Akkad yazıtlarındaki Kassi açıklamalarında Kassilerin Indo-Avrupalı oldukları görüşü ortaya çıkmıştır. (14)

Kassilerin başlangıçta Dicle ırmağının kuzeybatısındaki vadi ve dağlık bölgelerinde yaşamaktaydılar. İlk bilinen Kassi kralı Gandaş (1732-1717)'tır. Kassiler kralları Gandaş yönetiminde bu bölgelerde kendilerine bir ülke oluşturmuşlardı.

Yine bu yıllarda, yani M.Ö. 2. yy'ın başlarında Kaspi (Hazar) denizinin doğusundaki ve Mezopotamya'daki halklar dalgalar halinde batıya doğru göçe başladılar. Bu göç dalgalarından biri de Indo-Aryanların Nisili lehçesini konuşan Hititler'di. Hititlerin batıya olan göçü buralarda kendilerine bir ülke oluşturmuş olan Kassileri Yukarı Diclenin doğusundaki vadilerden Zagros dağlarının merkez bölgesine sürmüştür. Kassiler kralları Gandaş yönetiminde Dicle'nin kuzeydoğusundaki bölgelerde kurdukları devletlerini buralarda yeniden oluşturdular. (15)

Kral Gandaş'ın ölümünden sonra yerine kral olarak sırasıyla Agum I, Kastiliaş I., Uschshi, Abiratta, Kastiliaş II., Tiptakzi ve Kastiliaş III. gelmişlerdir.

KASSİ- BABİL İLİŞKİLERİ

Babil'de Hammurabi döneminden sonra Babil'in askeri gücü zayıfladı. Kassiler Babil'in zayıflığının bilinmesinden ileri gelen fetih dürtüsüyle arkalarındaki veya etraflarındaki halkların, kıtlığın dayatmasıyla yaptıkları baskın sonucu, daha önceki yüzyıllardaki Gutilerin izlediği yol olan kendi ülkelerinin güneyindeki ve bugün Kermanşah olarak bilinen bölgeden Babil ülkesine girdiler. (16) Ancak dönemin Babil kralı Samsu Iluna (1685-1648) Kassilerin bu saldırılarını geri püskürtmeyi başardı. Bu durum karşısında Kassiler ülkelerine geri döndüler.

Babil'deki Hammurabi sülalesinin son kralı Samsu Ditana (1626-1595) başa geçti. Babil devleti bu kral döneminde gücünü iyice kaybetti. Hititlerin Babile başlattığı büyük yağmalama akınları sonunda Babil'ın son kralı Samsu Ditana krallıktan düştü. Bunun sonucu olarak ta Kassiler kralları Kastiliaş III. önderliğinde Zagros dağlarından Babil ülkesine indiler. Kassilerin Babil ülkesinin yönetimini ele almakla Babilin yerli kandan hükümdarları tarafından yönetilen uzun barış yılları böylece son buldu.

Kassiler Babil ülkesinde yeni bir devlet kurdular. Babildeki yeni Kassi krallığı, Kassi tanrılarından KAR-DUMIAŞ adından gelen Karduani adını aldı. Assur kralı Assur Banipal zamanındaki Assur yazıtları bu nedenle Babil'e KARDUMIAŞ adını vermiştir. Babil'in kuzey kesimini tamamen ellerine geçiren Kassiler Güney Mezopotamya'yı daha bir süre Kaldilerin (Keldani) yönetiminde bırakmak zorunda kaldılar. Güney Babil sahilleri ancak Kassi kralı Agum III. (1556-1522) döneminde ele geçirebildiler. Bu kral böylece Babil ülkesinin bütününü yönetimi altına almış oldu. (17)

Kassi-Mısır İlişkileri

Kassi kralı Karaindaş I (1471-1445) döneminde ilk kez Mısırlılar ile Kassiler arasında bir antlaşma imzalanmıştır. Kassi kralı Kurigalzu I. (1435-1400) döneminde Kassi ve Mısırlılar arasında daha önce imzalanan antlaşma gereği dostluklar sürdürülmüştür. Bu dönemin Mısır kralı Amenhopis III. (1390-1325) Mısır Kassi ilişkileri daha da ileri bir aşamaya götürmüştür.

Kassi-Assur İlişkileri

Assur'un Mittani egemenliğinden kurtuluşu sonrası Assur kralı Assur Ubalit (1362-1327) döneminde Assur devleti kuzeyde giderek güç kazanıyordu. Bu dönemde Assur Ubalit ile Kassi kralı Burnaburiaş III. (1359-1333) arasında bir antlaşma ile sınır oluşturuldu. Assur-Kassi ilişkileri kral Kadaşman Harbe I. döneminde Assurun Babili kontrolu altına almak istekleri derecesine geldi. Assur'un Babildeki etkisinin çoğalmasından endişe duyan bazı Kassililer Kadaşman Harbe I. öldürüldü. Onun yerine Nazi Bugaş getirildi. Nazi Bugaş bu kez Assurlular tarafından öldürülerek yerine Kurigalzu II. (1332-1308) getirildi. Bu olaydan sonra Babil ülkesi kısmen de olsa Assur yönetimine girdi.

Assur kralı Tukulti Ninurta I. (1242-1206) oğlu tarafından öldürülmesi üzerine Assur ülkesinde karışıklıklar başladı. Kassi kralı Kudurru Enlil (1199-1196) Assur ülkesine saldırıda bulunmuş ise de bir sonuç sağlayamamıştır. Sonuç olarak M.Ö. 1171'de Babildeki Kardueni devleti her ne kadar Assur ve Elamlarla yaptıkları savaşlarda kısmi başarılar elde ettilerse de bu onların Babil ülkesinde kalmalarına

yetmedi. Böylece Kassiler Babil ülkesinde M.Ö. 1171 yılına kadar kaldılar. Bu tarihten sonra Babil ülkesini terk ederek Zagros dağlarındaki ülkelerine geri çekildiler. Zaten Kassiler Babilde kaldıkları üç yüzü aşkın senede bile kendi ülkeleri ile ilişkilerini kesmemiş, sürekli ilişkide bulunmuşlardı. (18)

Kassiler ülkeleri Zagros dağlarında çoğu kere Assur kralı Sargon II. (721-705) ve onun oğlu Senharib (704-681)'e karşı baş kaldırmış, onları kendileriyle uğraştırmışlardır.

Kassiler M.Ö. 652'de Assurlara karşı baş kaldırdılar. Bu başkaldırılarında doğudan Elam kralı, batıdan çöl Arapları Kassilere yardım ediyorlardı. Assur kralı Senharib tahta geçtikten sonra da Elamlılar, Assurlulara karşı bir cephe oluşturdular. Senharib Kassileri tehditle bir yıl savaşmadan tahtında kalabildi. Bir yıl sonra Kassi ülkesine sefer düzenlemek zorunda kaldı. Dicle kıyısından Babil ülkesine saldırdı. Orada Elam ordusunu yendi. Ordan da Zagros dağlarındaki Kassi ülkesine saldırdı. Ancak orada şiddetli bir direnişle karşılaştı. Bu direniş karşısında Senharib geri çekilmek zorunda kaldı. Senharib'e göre atalarından hiç biri Kassi ülkesine girememişti.

Babil'deki son Kassi kralının düşüşünden sonra Elam kralı Silhak Inshushinde, Diclenin doğusundaki Kassi bölgesine seferler düzenledi. Bundan da anlaşılacağı gibi Babil'deki Kassiler ülkeleri Zagros dağlarına dönmüşler. Diclenin doğusundaki Kassiler ise yerlerinde kalmışlardır.

Kürt dağı olarak bilinen Cudi dağının coğrafyacı Strabo, Karduk dağı olarak göstermiş. Bu coğrafyacıya göre Karduk (Cudi) dağı Diyarbakır ile Musul arasındadır. Karduk ülkesi de coğrafyacı tarafından Bohtan (Kentrites) çayının kuzeyinde gösterilmektedir. Bundan sonra Cudi dağı yöresindeki bölge ve Dicle nehrinin sol yanı Karduk adı ile tanınmıştır. Bu da klasiklerde Karduene olarak yer almaktadır. (*)

LURİSTAN

Luristan, yukarıda da değindiğimiz gibi Kassilerin Zagros'lara geldikten sonraki yerleşim bölgesidir. Bu bölge halkı ve bu halkın yarattığı sanatı ancak bilimin somut kaynaklarıyla gün ışığına çıkarılabilir. Tarihin en önemli bilgi kaynakları, kuşkusuz bu somut kanıtlardır. Bunlar da tarihin mirası olan yazılı belgeler veya eserlerin bizzat kendisidir. Bu yazılı belgeler ve eserler incelendiğinde görülecektir ki Luristan halkı (Kassi) kendi kültürlerini yaratmış, korumuş ve geliştirmişlerdir.

Assurluların çivi yazılı belgelerinde Luristan halkıyla ilgili çok az bilgi vardır. Bu nedenle biz Luristan halkını bu belgelerden değil, bu halkın sadece yaptıkları görülebilen şeylerden tanıyabiliyoruz.

KASSİLERDE SANAT

Kassiler sanat eserlerini Babil ülkesinde, ilk ülkeleri olan Dicle ırmağının kuzeybatısındaki ovalarda, ikinci yerleşim yeri Zagros dağlık bölgesindeki Luristan'da yaratmışlardır. Kassiler sanat eserlerini daha çok bronz ve seramik alanında vermişlerdir. Yine Kassiler sanat eserlerini ilk dönemde yaratmışlardır. Bu dönem M.Ö. 2700-2100 yıllarına, ikinci dönem ise Kassilerin Babil ülkesinden Zagros dağlarına döndükleri M.Ö. 900-700 yıllarına denk düşüyor. Dikkat edilirse bu dönemler Kassilerin Dicle boylarında ve Luristandaki dönemlerdir. Kassiler sanat eserlerini bu memleketlerinde vermişlerdir. Babil'de kaldıkları sürede Kassilerin bronz ve seramiklerine rastlanmamaktadır. Onuncu asrın ortalarına doğru, geç Kassi devrinde, üzerinde Babil krallarının adları yazılı birçok Luristan bronz silahlar kalmıştır. Bu belki de doğudaki dağlarda yaşayan Kassilerin Babil ile olan yakın ilişkilerinin bir belirtisidir.

Kassi sanat eserleri Luristan'da arkeolojik kazılar sonucu olmayan, bölgenin yoksul halkı tarafından mezarlarda yapılan kazılar sonucu ortaya çıkarılmışlardır. Bunlar yok pahasına da satılmışlardır. Bu değerli eserlerin tümüne yakını yabancı ülkelere götürülmüşlerdir.

Kassiler bronz ve seramik dışında güzel eşyalar, at eğer takımları, bilezik, küpe, gerdanlık gibi süs eşyaları ve ev eşyası yapımında oldukça ileri düzeyde eserler üretmişlerdir.

Yukarıda değinildiği gibi ilkin biz Kassilerin bronz ve seramiklerine değinecek, diğer sanat eserlerinden de örnekler vereceğiz.

A) BRONZLAR

Luristan'daki bronzların bulunuşları bilimin sürdürdüğü kazıların sonucu değildir. Bu bronzlar arkeolojik kazılar ve daha çok bizzat Lur halkının bulup antikacılara satması sonucu ortaya çıkmıştır.

İlk kez 1928'de Lur kökenli, tarlasında çalışmakta olan bir adam tarafından bu bronz eserlerden birkaç tanesi bulunmuştur. O zamanlar bunların çok değerli antik eserler olduğu anlaşıldıktan sonra, zor durumda yaşayan bu bölgenin yoksul halkının dikkati kazılara döndü. Özellikle mezarlık bölgelerde, bilim dışı kazılar yapıldı. Bu tür kazılar sonucu çıkarılan sanat eserlerinin bir kısım parçalanmaktan kurtulamamışlardır.

Luristan'ı sadece bronz süsleme sanatının yapıldığı yer olarak tanıyoruz. Lur halkı Mannai ve Urartu kültürü ile birlikte Orta doğudaki kültürlerden aldıkları bazı yanlar vardır. Çıkarılan bronzlardan her türlü maddeler büyük bir ustalıkla yapıldığı ortaya çıkarıyor. Biz bütün bunlardan Zagros dağında yaşayan aşiretlerin metal işlemesinde oldukça yetenekli olduklarını görebiliyoruz. Bu tipik bronzların geldiği bölgeler Kermanşah'in güneyinde Haris ve Khava'nin düzlüklerinde, Dilfan ve Alişţar'da, batıya doğru Hulailan düzlüğünde ve Turkhan'da ve Piş-i-Kuh'un yarıklarında, Khuzistan'a akan Saidmarrah ırmağının ağzındadır. Aynı çeşitten ama eski bir karaktere sahip olan bronzlar Pairavand, Nihavand'in kuzeybatısından gelmişlerdir.

Saidmarrah'in aşağıya giden yerinde Kuh'i-Daşt düzlüğüne bağlantısı olduğu yer Kaşgan'da, Surk-i-Dum'un tepesinde bir tapınak yıkıntısı bulunmuştur. Bu tapınak alışılmışın dışında bir usulde gömülmüş ve orada birçok bronzlar da gün ışığına çıkmıştır.

Luristan'daki bronz işlemeleri başka metal işlemelerle benzerlik göstermesine karşın, bütünündeki gelişmelerde de bu bölgeye ait oldukları görülür. Tarihçilerin ve sanata tarihçilerinin karşılaştığı birinci zorluk yapılan eserlerin tarihlendirilmesidir. Daha sonra bu sanatın neden sadece neden Luristan'a özgü bir sanat olduğunu açıklamak zorunluluğu vardı. Bunlardan birkaç çalışma o zaman dışarıya ihraç edilmişti. Diğer açıklamaya değer yanları, yaptıkları avayip etki sorunu ve onları stilinin göçmen halklar üzerindeki acayip etkisi vardı. Son olarak, Luristan'daki ötekilerinden ayrılan birkaç tane bronz vardır. Bunlardan anlaşıldığına göre, bunlar sadece dini amaçlarla kullanılıyorlardı.

Değişik kılıçlar, kamalar ve yıpranmış çalışmalar az bir sayıda komşu ülkelerde bulunmuştur. Bunlarda süsleme bronzları kendilerine özgüdür. Kendilerinin yaptıkları süslenmiş balta başları bulunmuştur.

Kanatlı hayvanların veya insan başlı hayvanların, sırtında iki başı olan hayvanların, ki bunlar hayal ürünü hayvanlardır, heykelleri bulunmuştur.

Luristan'da bulunan bronz eserler şaşırtıcı etki yapmaktadır. Bu bronzlar çok çeşitli tiplerde ve stillerdedir. Bu stillerin takip sırasını çözdükçe onların tiplerini sıralamak ta kolaylaşmaktadır. Döküm yolu ile yapılmış bronz eserler, balta, kama, baltalı kargı, ok uçlarından oluşan silahlardan, yüzük, halhal, yaka iğnesi, kolye, at ağızlıkları ve altın kullanımında kullanılan süslü aletlerden oluşan takılardan oluşmaktaydı. Bu grubun sonuncusunda standart olarak kabul edilen birkaç tane şişe şeklindeki kaidelerin üstüne oturtulmuş keçi veya aslan heykellerinden, şeytan şeklindeki yaratığın aslan veya keçi ile birlikte görünen heykellerinden oluşmaktadır. (19)

Kassi bronzları birkaç örnekte verilebilir:

1) İĞNELER

Şekil: 29-30-31-32

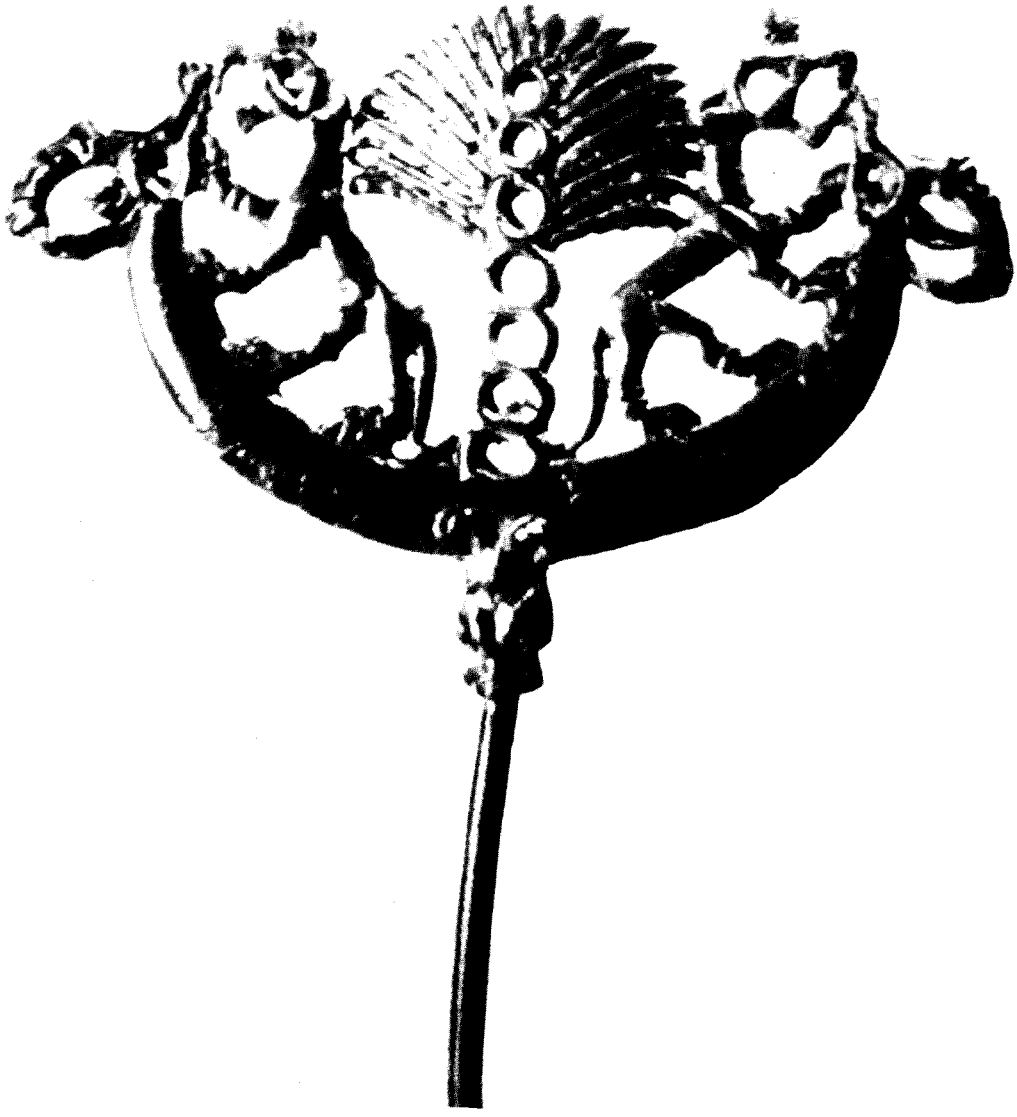

Şekil: 29

iki keçi tarafından oluşturulmuş yarım ay şeklinde olan bronz bir süs iğnesi. Süslemenin ortasındaki boynuzlu insan figürü keçileri ağızlarından yakalamış.

Uzunluk: 15.2 cm. İğne başının yük. : 4.5 cm.

Genişliği: 7.5 cm. M.Ö. 10-9. asır

Şekil: 30
Disk şeklinde başı olan oyma ve kabartma süslemeli bronz bir iğne başı. İğne başının ortasındaki yuvarlak kabartma keçilerle, boğa başlarıyla, bitki motifleriyle ve ellerinde bir yılan tutan iki melez yaratık (hayvan ve insan karışımı yaratık) çevrilmiş.
Yüksekliği: 25.5 cm.
İğne başı genişliği: 11.5 cm. M.Ö. 10-9. asır

Şekil: 31
Bronzdan disk şeklinde başı olan oymalı ve kabartmalı süslemeli bir iğne başı. Süslemede yatan bir panterin üstüne uzanmış, elinde iki başlı bir yılan tutan bir figür görülmekte.
Uzunluk: 12.7 cm.
İğne başı genişliği: 10 cm. M.Ö. 10-9. asır

Şekil: 32
Disk şeklinde başı olan oymalı ve kabartma süslemeli bronz bir iğne başı. Süslemede iki panter tarafından çevrelenmiş bir kadın figürü, iki elinde birer palmiye yaprağı tutmakta.
Yüksekliği: 25.5 cm.
İğne başı genişliği: 11.5 cm. M.Ö. 10-9. asır

2) TABAKLAR
Örnekler:

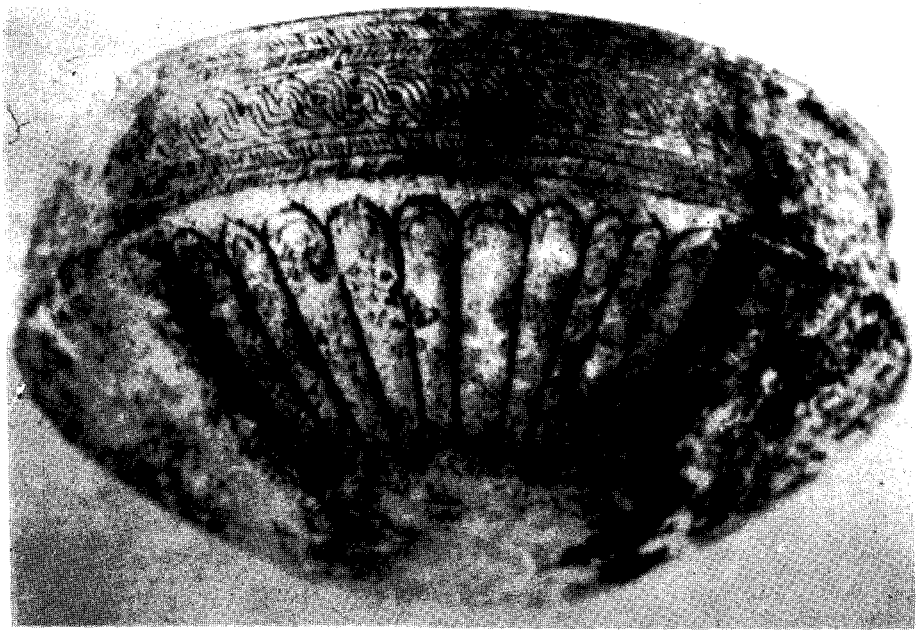

Şekil: 33
War Kabud'tan, oyulmuş saç örgüsü motifleriyle süslenmiş bronz bir tabak.
Yüksekliği: 5.3 cm. Genişliği: 11.5 cm.

Şekil: 34
War Kabud'tan, yayvan gövdeli, kabartılarak yapılmış, süslemeleri olan bronz tabak.
Yüksekliği: 4.2 cm. Genişliği: 15.4 cm.

3) BALTALAR

Örnek: Şekil 35-38

Luristan'daki bronz süslemeleri, onların hayvan ve insan başlarıyla yaptıkları motiflerle, hayranlık vericidir. Balta demirlerinde veya bunların yan yüzlerinde bazen tam bir figür yapılmıştır. Bunların yanak kısımları bile süslenmiştir. Bazan bunların sapının sırt kısımları parmak izlerinin çıkıntıları ile süslenmiştir. Bu çıkıntılar da bazan tuhaf parmak izleridir. Bu tür baltaların devlet baltaları olmaları gerekir. Çünkü ne silah olarak kullanmaya, ne de kullanmaya yarayacak yanları yoktur. Çünkü bunların kullanılmaları çok güçtür. Daha sonra bulunan baltalarda bu çıkıntılar hayvan başıdır. Daha sonra kaidelerde veya levhanın çevresinde süs yerine hayvan figürleriyle donatılmıştır. Bulunan baltalardan bazıları yuvarlak, bazıları çember şeklinde ve bazılarında da yarıklar içeriye doğrudur. Bunları da silah veya kullanma aleti olarak kullanılmadığına eminiz.

Şekil: 35
Gövde kısmı geometrik şekillerle süslenmiş bronz bir balta. Baltanın boyun kısmında dört çift şerit bulunmakta. Bu şeritlerin sonu birbirinden ters yöne bakan yırtıcı kuş başlarıyla süslenmiş.
Yüksekliği: 6.9 cm. Uzunluğu: 13.3 cm. M.Ö. 12-11. asır.

Şekil: 36
Boyun kısmı kısa ve içbükey olan bronz bir balta. Baltanın ağız kısmı yelpaze şeklinde genişletilmiştir.
Yüksekliği: 7.3 cm. Uzunluğu: 10.2 cm. M.Ö. 2. yy'in başı.

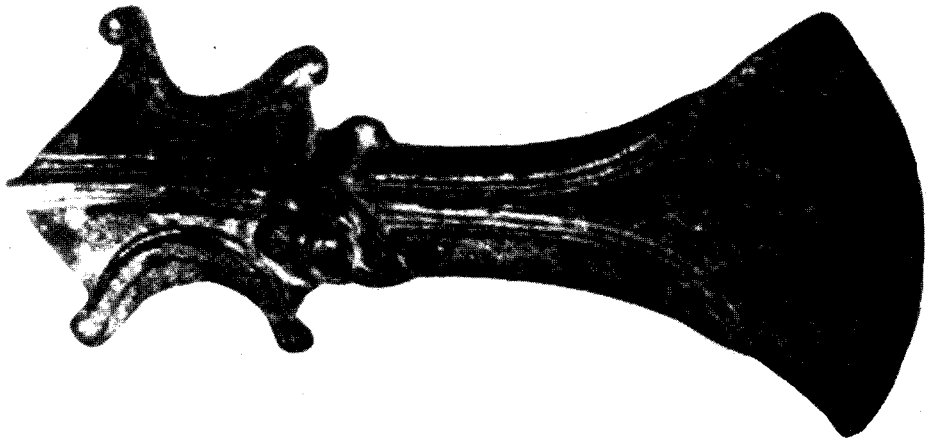

Şekil: 37
Balta sap deliği içbükey olarak kesilmiş ve aşağıdan kuvvetlendirici olan bronzdan bir balta.
Baltanın yan tarafı ve gövdenin orta tarafı oyuklarla süslenmiş.
Yüksekliği: 8 cm. Uzunluk: 17.4 cm. M.Ö. 2. yy'in başı.

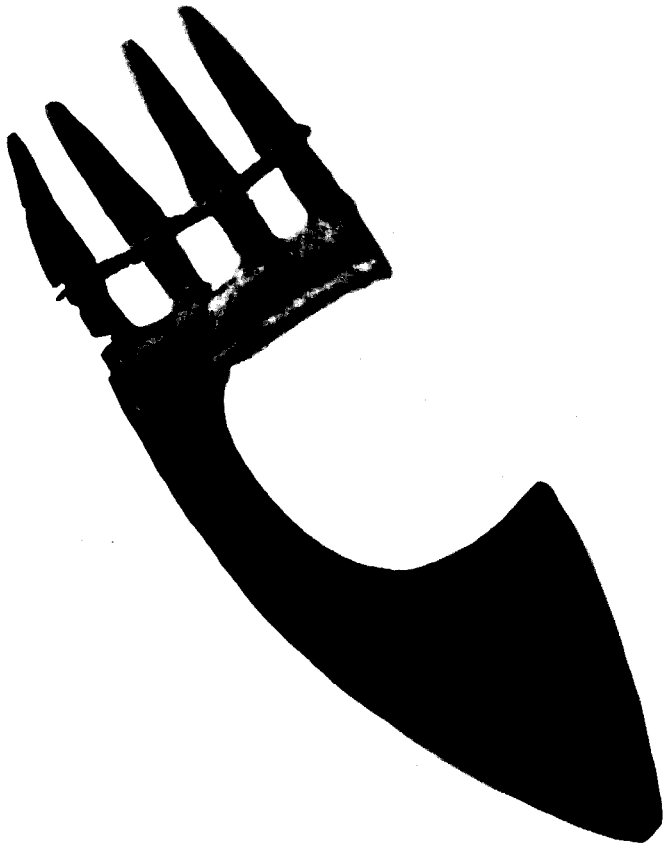

Şekil: 38
Gövde kısmı aşağıya doğru eğik olan ve ağız kısmı eğrilmiş bronz bir balta. Boyun kısmında çapraz çubuklarla bağlanmış dört sivri uç görülmekte. Ok şeklindeki kabartma süsleme sivri uçlardan gövdeye doğru gitmekte. Baltanın üst kenarında bir yabani hayvan figürü görülmekte.
Yüksekliği: 10.1 cm. Uzunluğu: 22.7 cm. M.Ö. 12-11. asır.

4) GEMLER

Örnek: Şekil: 39, 40, 41

Bronz gemler. Bu gemler tipik olarak Luristan çıkışlıdırlar. Bu bir oluk sopadan ve iki tane yanak parçasından oluşuyor. Bu örneklerde bir insan yüzlü tanrı boğaları yakalıyor. Belki bu yerli Gılgamış efsanesi için yapılmıştır.

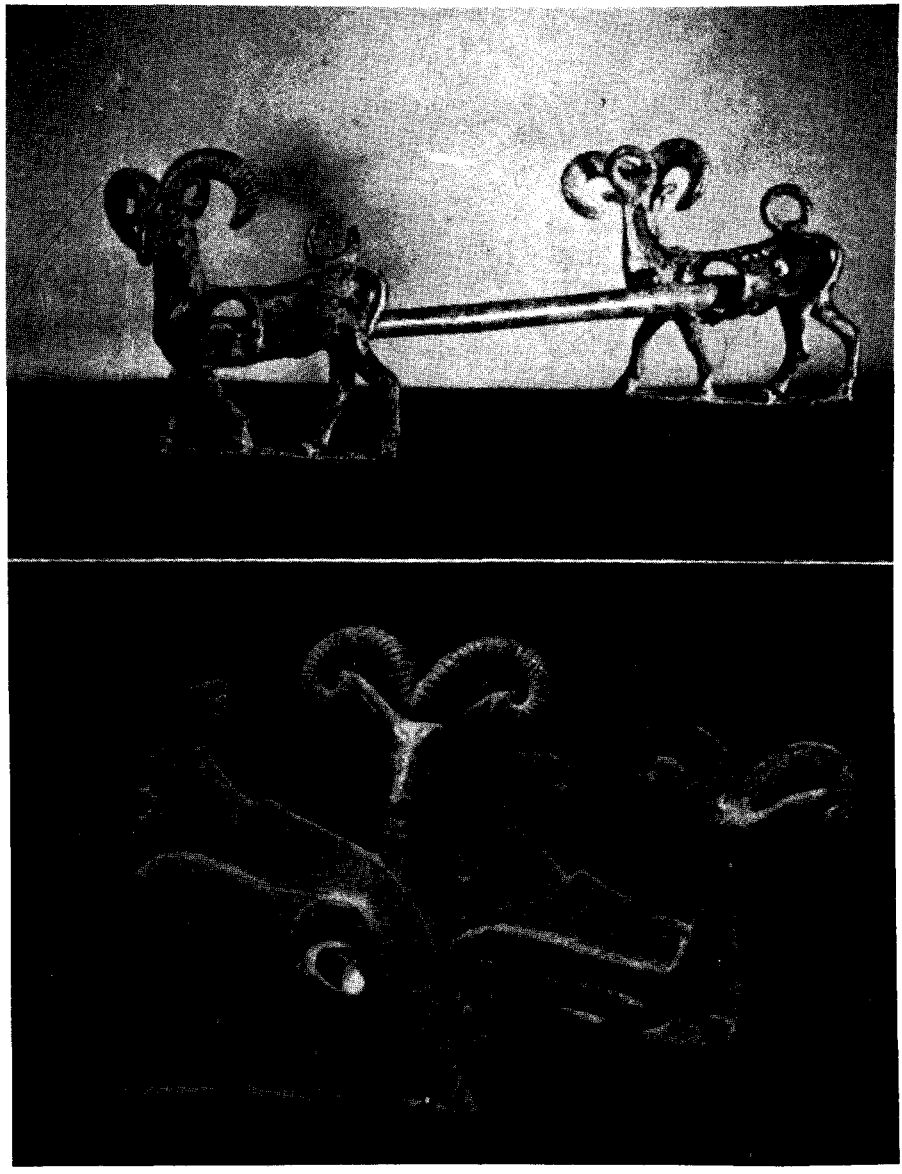

Şekil: 39
Luristan'dan bronz at ağızlıkları.
Yukarıdakinin uzunluğu: 18.3 cm.
Aşağıdakinin uzunluğu: 12.5 cm.
Yüksekliği: 15 cm. M.Ö. 8-7. asır

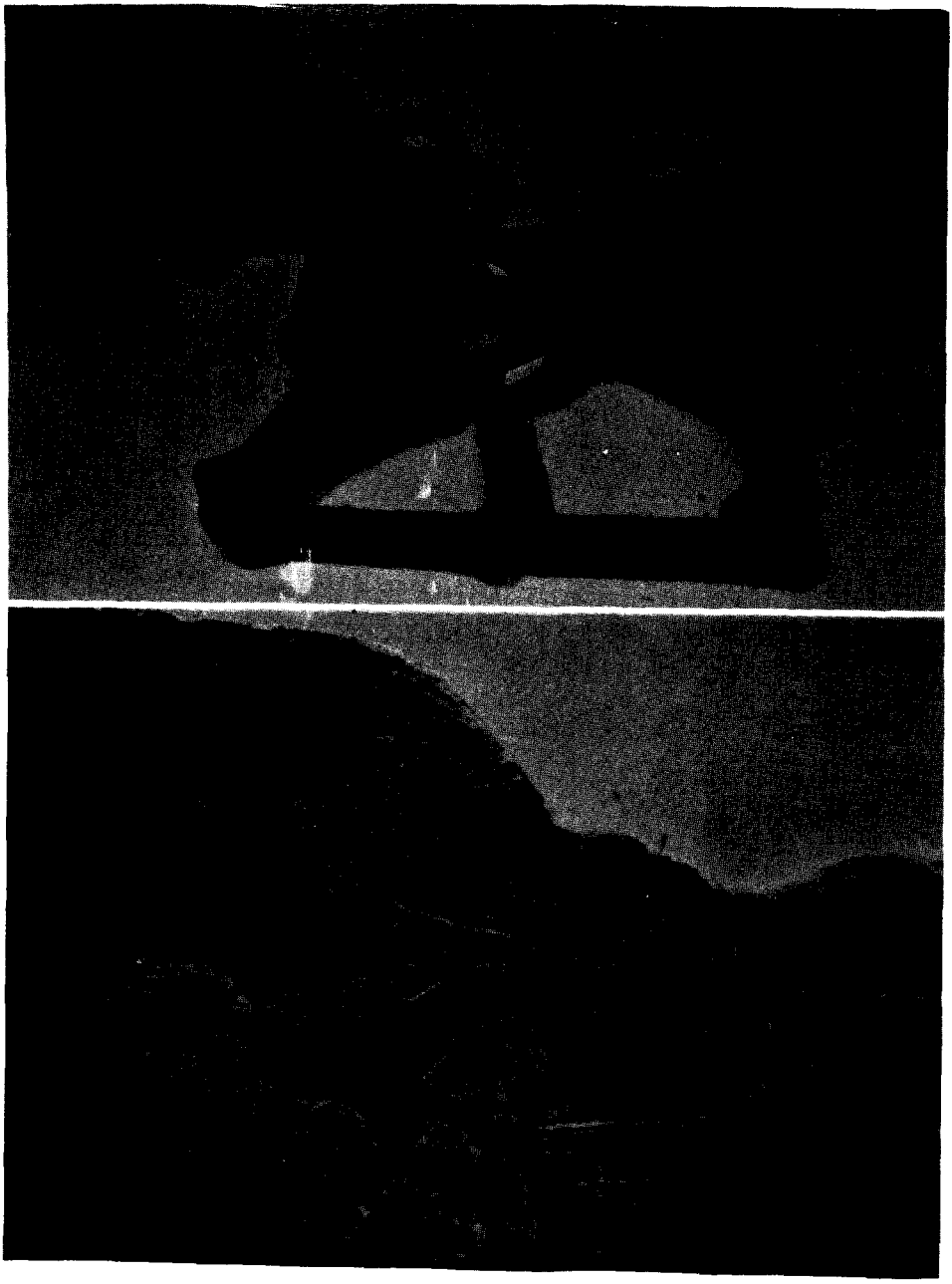

Şekil: 40
Luristan at figürlerinden oluşturulmuş bir at ağızlığı. Aşağıdaki rölyef detayında at ağızlığının nasıl kullanıldığı görülmekte.
Yükseklik: 8 cm. Uzunluk: 10 cm. M.Ö. 8-7. asır

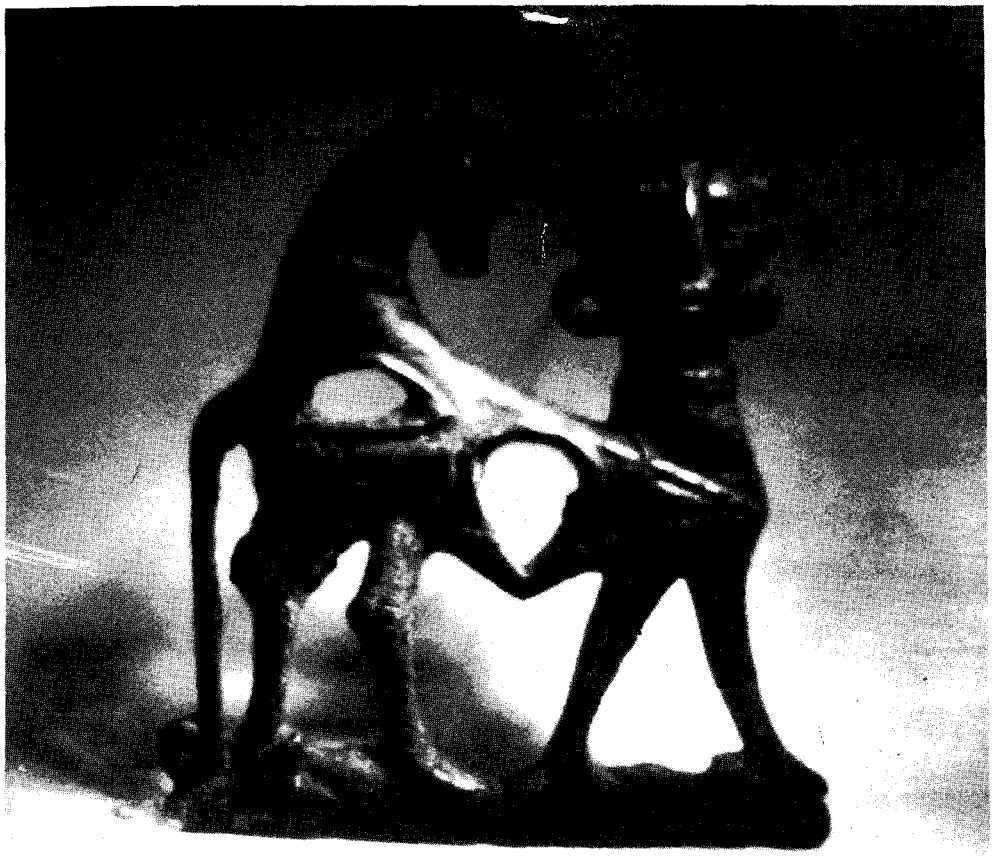

Şekil: 41
At ağızlığının yanak kısmına gelen bölümü.

5) ÇEŞİTLİ BRONZLAR

Şekil: 42
Şaha kalkıp ön ayaklarını birbirine dayamış atlar.
Yükseklik: 22.8 cm. M.Ö. 1. asrın başı.

Şekil: 43
Standart süsleme motifi: Bronz.
Tipi: Hayvan ehlileştiricisi.
Üç çift başlı, iki yabani hayvani boğazından yakalayan merkezi bir figür.
Yükseklik: 42.5 cm. M.Ö. 9-8. asır.

Şekil: 44
Standart süsleme motifi: Bronz.
Tipi: Hayvan ehlileştiricisi.
Omuzlarında tavuk başları çıkmış, ellerini göğsünde tutan bronz bir süsleme motifi. Yükseklik: 17.2 cm. M.Ö. 9-8. asır.

Şekil: 45
Luristan'da bronz içki kupaları. Kupaların üstündeki kabartmada soylular yanındaki hizmetçisi, müzisyeni ile birlikte bir sedire oturmuş. Kupanın diğer bölümleri şarap tasları ve palmiyelerle süslenmiş.
Metropolitan Müzesi- New York

Şekil: 46
Yamuk gövdesi ve genişletilmiş ağız kısmı olan bronz bir bardak. Kabartmalı ve oymalı süslemeleri üç bölüme ayrılmış. Bu bölümler bitki, kuş ve rozetlerle süslenmiş. M.Ö. 9-8. asır.

www.netewe.com

Şekil: 47
Standart süsleme motifi
Tipi: Hayvan ehlileştiricisi.
İki başlı merkezi bir figür. İki yabani hayvan boynundan yakalanmış durumda. Yüksekliği: 17.2 cm. M.Ö. 9-8. asır.

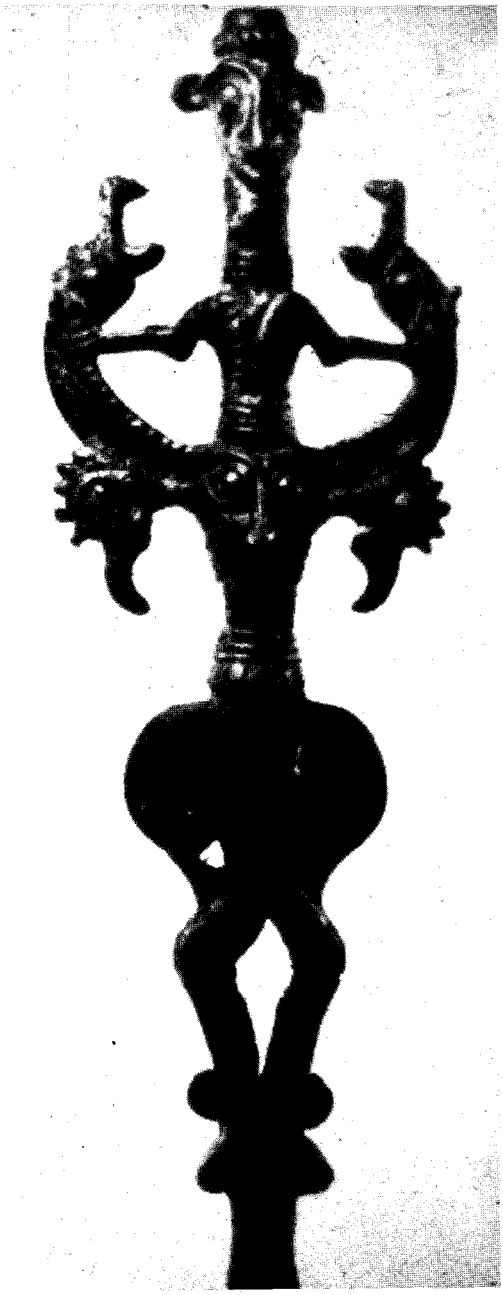

Şekil: 48
Standart süsleme motifi: Bronz
Tipi: Hayvan ehlileştiricisi.
İki başlı merkezi bir figür. İki yabani hayvan ehlileştirmeye çalışılıyor.
Yüksekliği: 15 cm. M.Ö. 9-8. asır

Şekil: 49
Luristan'dan bir bronz kova. Kovanın üstü keçili ve çiçekli kabartmalarla süslenmiş. Kovanın sapındaki süslemeler de yerli süslemelerdir.

Şekil: 50
Arka ayakları üstüne kalkıp ön ayaklarını birbirine dayamış yırtıcı hayvanlar. M.Ö. 1. asrın başı.

B) TOPRAK İŞLERİ

Luristan, bilindiği gibi Kassi külürünün yaşadığı bir bölgedir. Bu bölgenin toprak işçiliği eski şehrin mezarlığında, mezar mobilyalarının geniş bir bölümünü oluşturuyorlardır. Bu toprak işçiliği ölünün başının, kalçasının ve ayaklarının yanına konuluyordu. Bu keramiğin siyah kahverengi, kırmızı kahverengi, grikahverengi, gri siyah, renkleri vardı. Bunlar süslemek için boyanmışlardı. Keramiğin üstü geometrik şekillerle süslü idi. Bu bize gösteriyor ki bu keramikler ölünün sevdiği özel eşyaları arasında idiler. Keramiğin mezarlarda ki çoğunluğu bize ölünün zengin ya da yoksul bir kişi olduğunu gösteriyor.

Luristan keramiğini iki bölüme ayırmak mümkündür. Birinci grup genellikle el ile yapılmış kaba keramiklerden oluşmaktadır. Bunlar siyah kahverengi, kırmızı kahverengi, veya griye çalan bir kahverengi renginde idiler. Bu keramiklerin çamur tabakaları yoktu. Çabuk kırılır ve gözenekli idiler. İkinci gruptaki vazolar ise daha az kaba idiler. Bu keramikler çark üzerinde yapılmış ve renkleri ağırlıklı olarak siyah gri renginde idiler. Bazan bej ve açık sarı renginde de olabiliyorlardı. Bu vazoların sık sık kazınmış süslemeleri vardı.

ÖRNEKLER

1) ÇAYDANLIKLAR

Örnek: Şekil: 51, 52, 53, 54

Şekil: 51
War Kabud'tan, kahverengiye çalar kırmızı renkte bir çaydanlık.
Yüksekliği: 15 cm.

Şekil: 52
War Kabud'tan, kahverengiye çalan kırmızı renkte bir çaydanlık.
Yüksekliği: 18.5 cm.

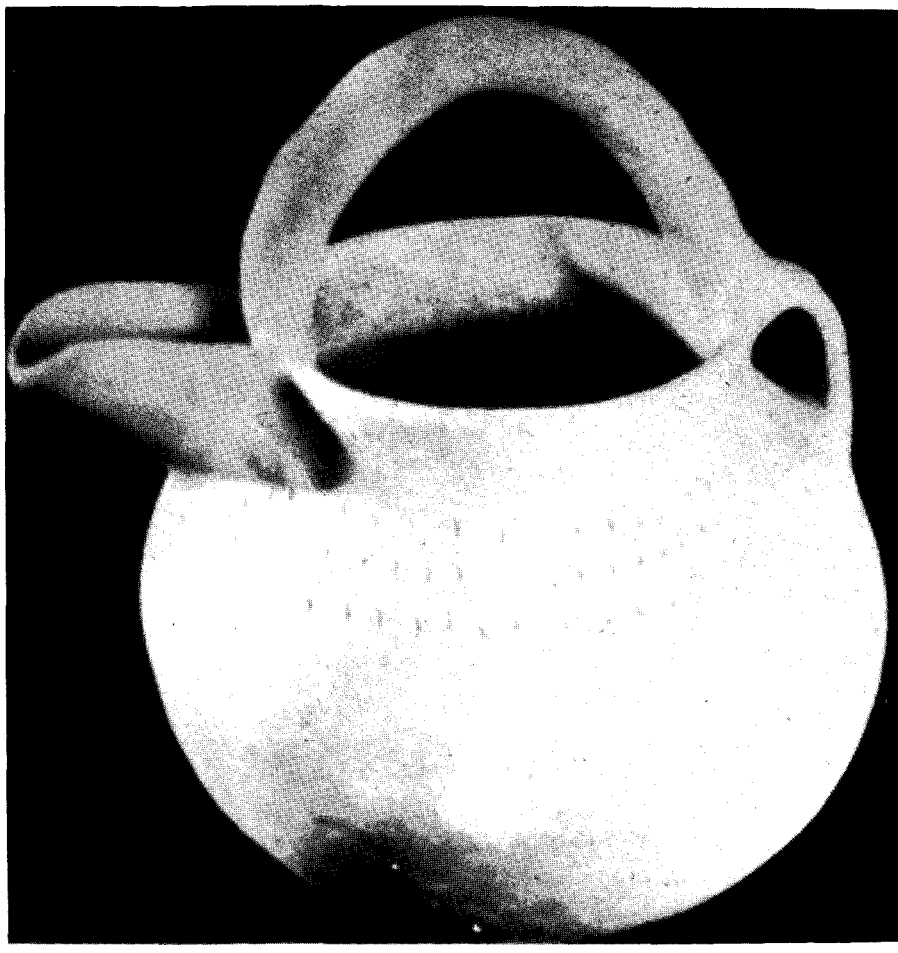

Şekil: 53
T. Kalwali'den tırnak izleriyle süslenmiş sarıya çalan kahverengi renginde bir çaydanlık.
Yüksekliği: 16 cm.

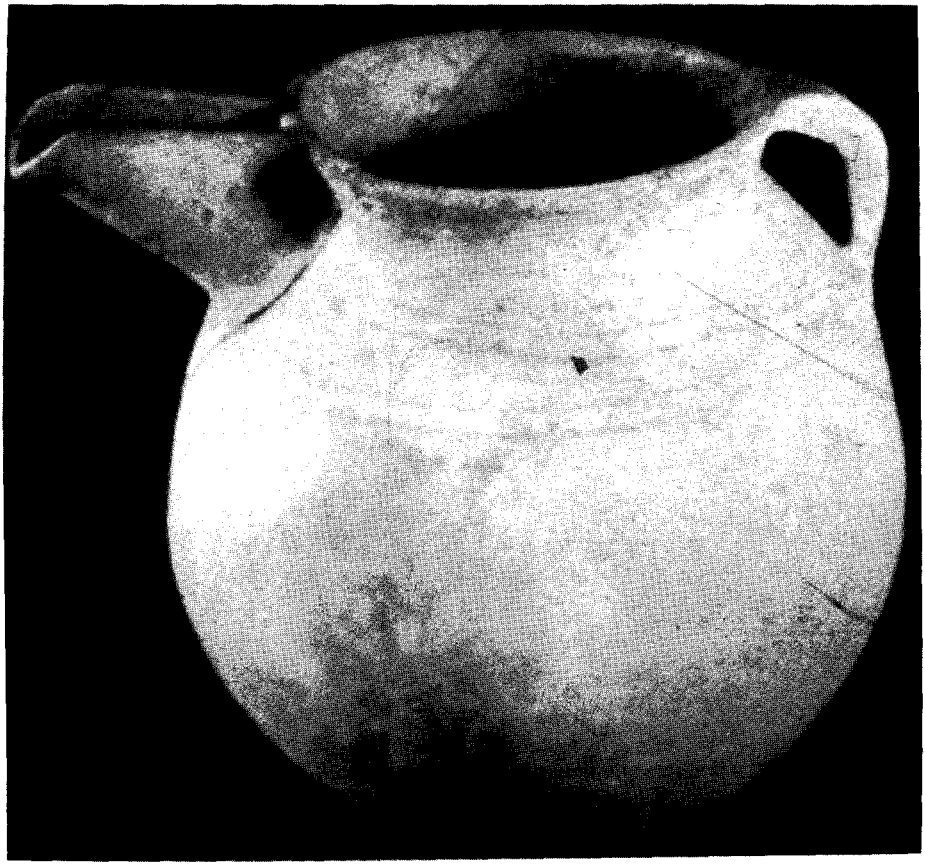

Şekil: 54
T. Kalwali'den kazınmış çizgilerle süslenmiş, sarıya çalar kahverengi bir çaydanlık. Yüksekliği: 22.5 cm.

2) TESTİLER
Örnek: Şekil: 55-58

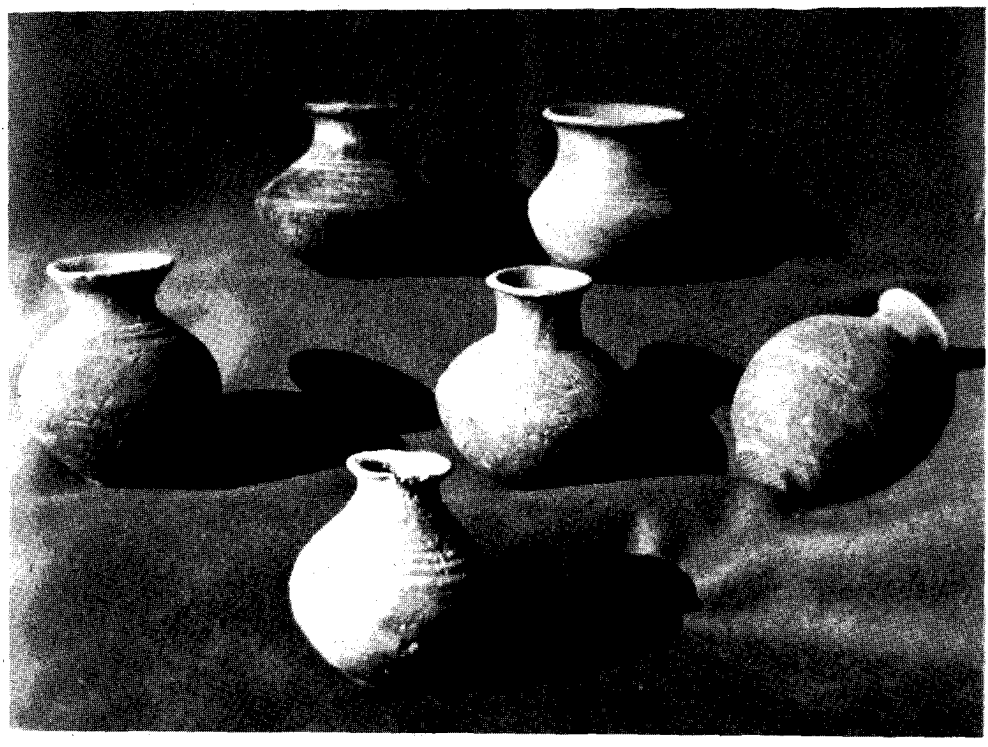

Şekil: 55
Narin yapılı, gri renginde, oyma yolu ile desenlendirilmiş toprak testiler.

Şekil: 56
War Kabud'tan, sarıya çalar kahverengi renginde kazınmış yuvarlaklarla süslenmiş büyük bir testi. Yüksekliği: 22.7 cm.

Şekil: 57
War Kabud'tan, tırnak izleriyle süslenmiş kırmızıya çalar kahverengi renginde büyük bir testi.
Yüksekliği: 18 cm.

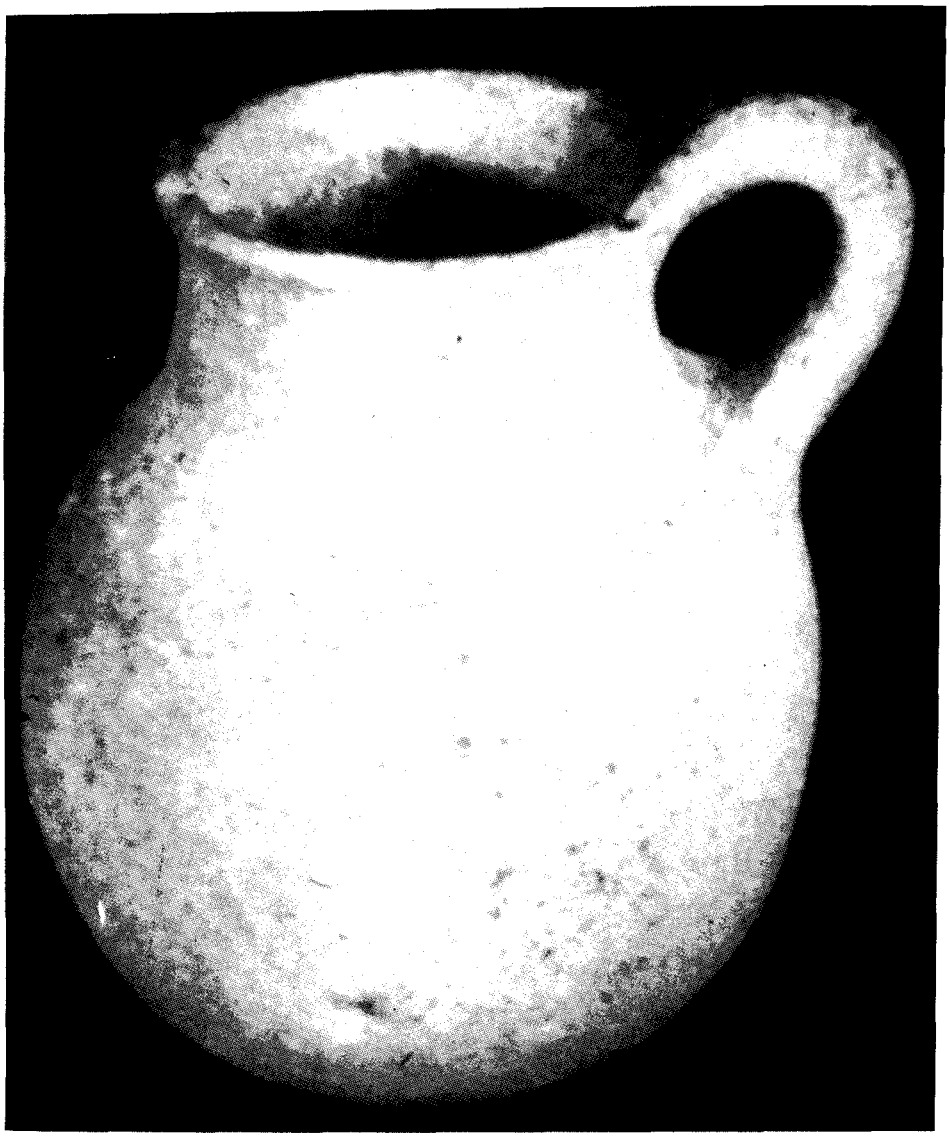

Şekil: 58
War Kabud'tan, griye çalar kahverengi renginde bir testi. Yüksekliği: 11.6 cm.

4) VAZOLAR

Örnek: Şekil: 59-68

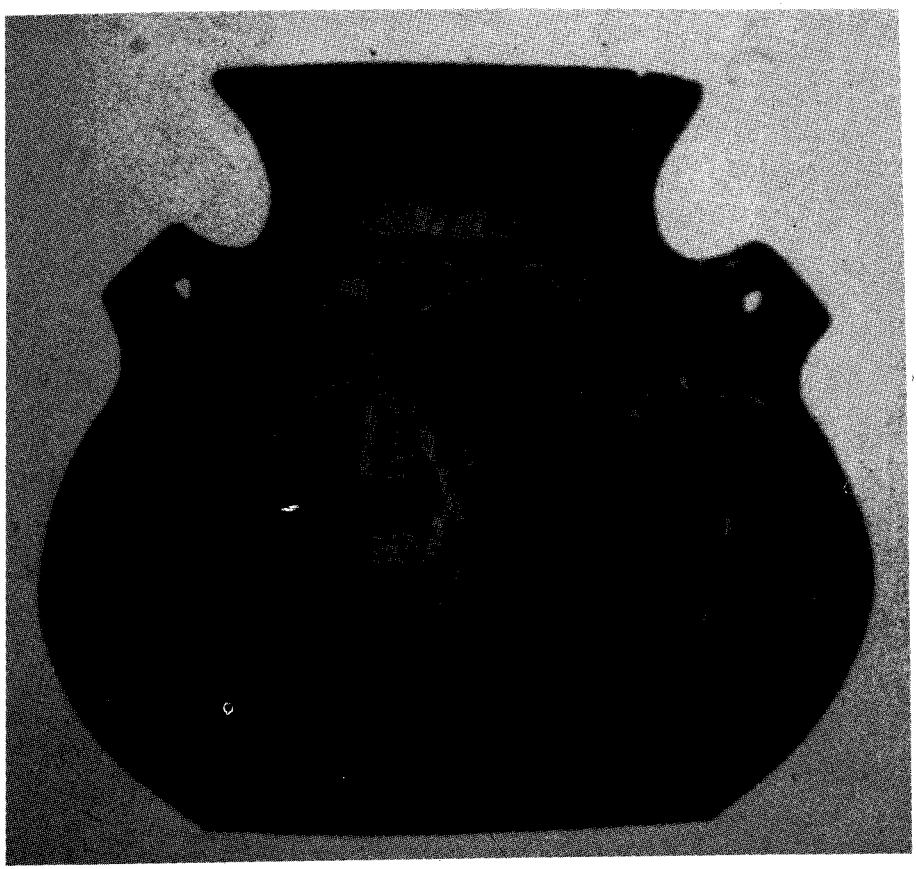

Şekil: 59

Kahverengiye çalan sarı renginde, dibi düz, yuvarlak gövdeli, yanlarında ip delikleri olan toprak işi bir vazo. İçi çizgi ile doldurulmuş üçgenler ve haçlardan oluşan süslemeler kahverengiye çalar kırmızı renkli cila ile çizilmiş. Yükseklik: 16.2 cm. M.Ö. 9-8. asır.

Şekil: 60
War Kabud'tan oyulmuş çizgilerle süslenmiş, armutu andıran profilli, siyaha çalan gri renginde bir vazo. Yüksekliği: 10.4 cm.

Şekil: 61
War Kabud'tan, kazınmış çizgilerle süslenmiş siyaha çalan gri renginde iki tane vazo. Yüksekliklerı: 8.9 cm, 9.5 cm

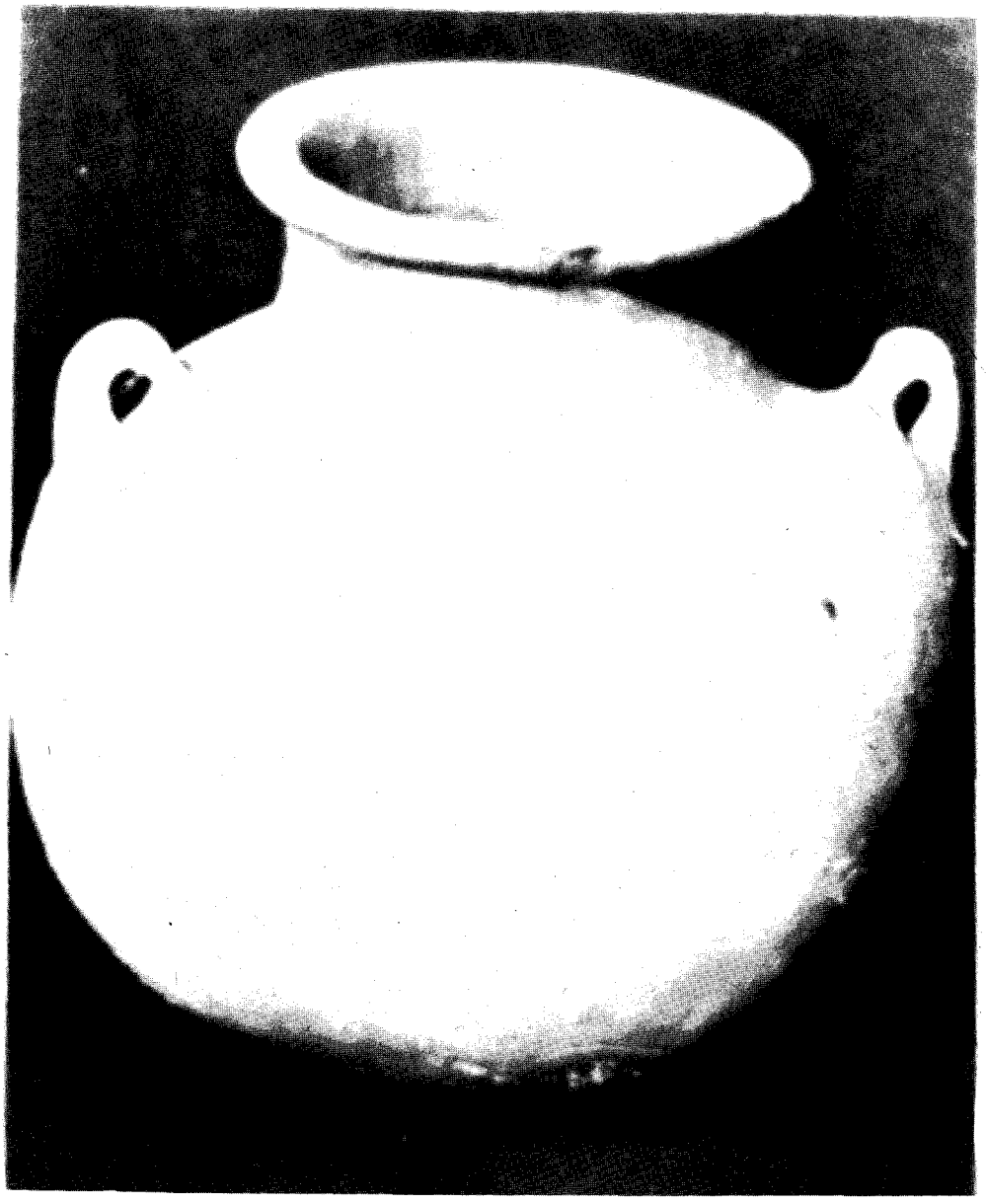

Şekil: 62
War Kabud'tan, iki tane ip deliği olan ve oyulmuş çizgilerle süslü, sarıya çalan kahverengi renginde bir vazo. Yüksekliği: 12.8 cm.

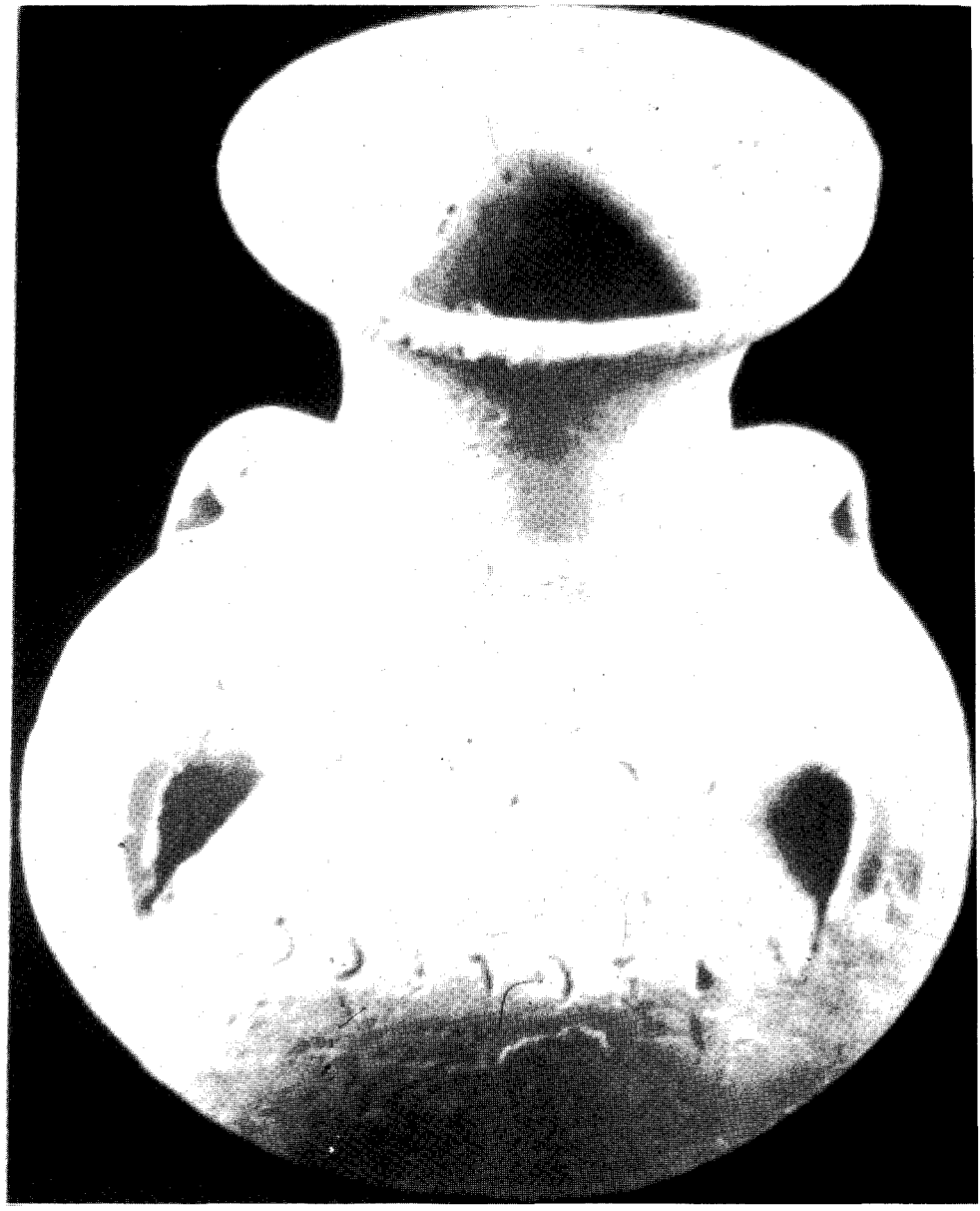

Şekil: 63
T. Kalwali'den dört tane ip deliği olan, tırnak izleriyle süslenmiş sarıya çalan kahverengi renginde bir vazo. Yüksekliği: 11 cm.

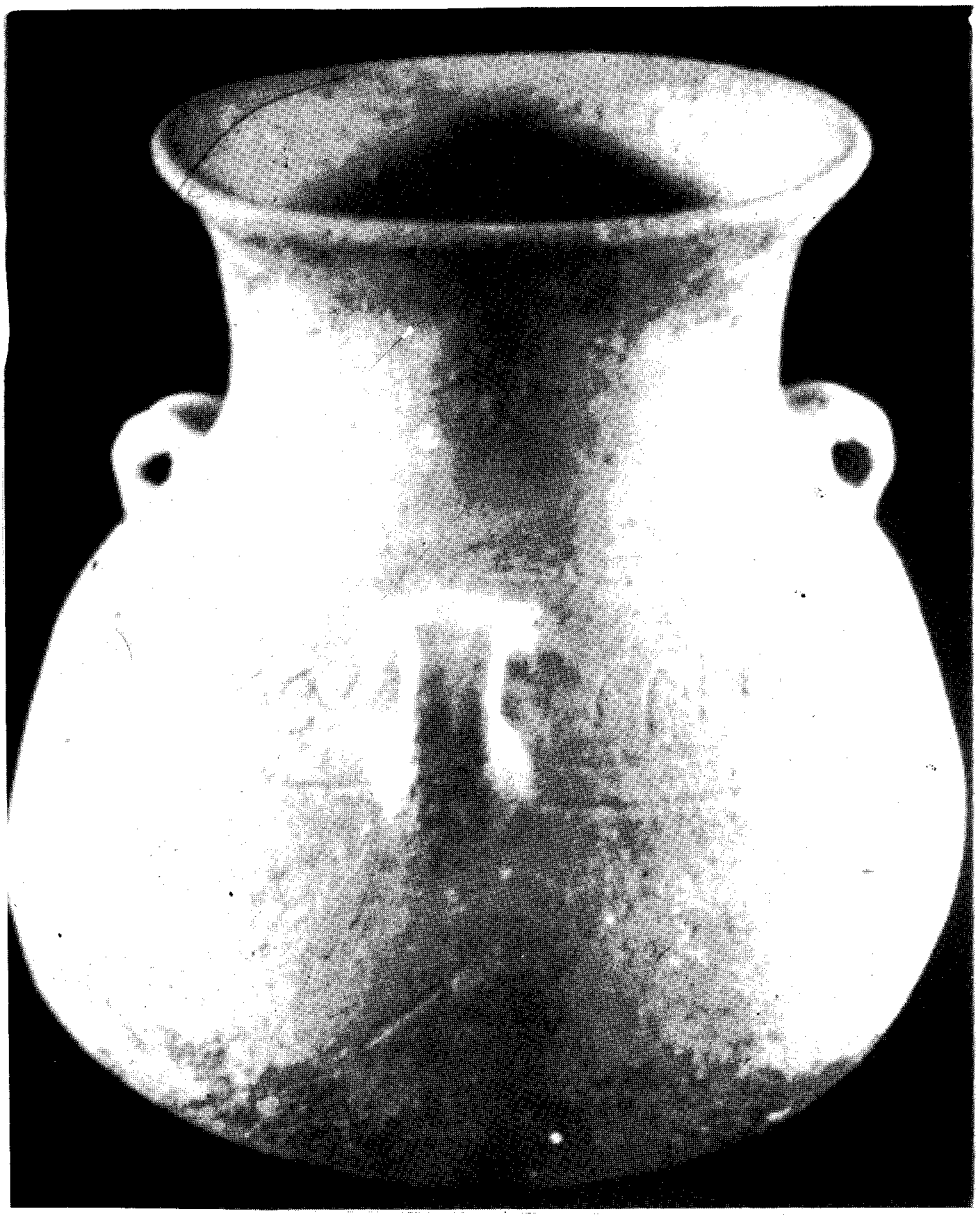

Şekil: 64
T. Kalwali'den üç tane ip deliği olan, kazınmış zigzag çizgilerle süslü, sarıya çalan kahverengi renginde bir vazo. Yüksekliği: 17.5 cm.

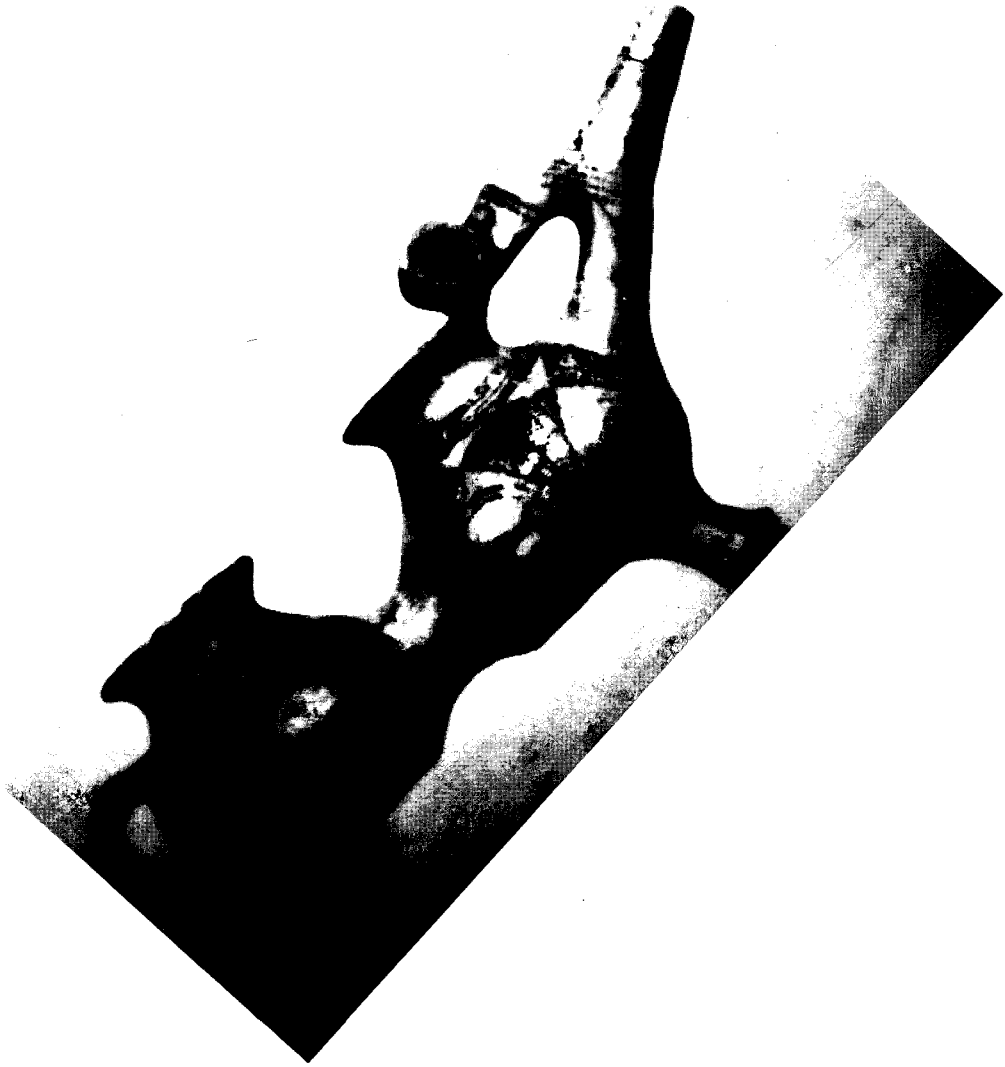

Şekil: 65
Dört ayak üstüne yerleştirilmiş kahverengiye çalar sarı renginde toprak işi ikiz vazo. Vazolardan birinde kulp, diğerinde de yarı açık ibik bulunmakta. İçi çizgilerle doldurulmuş üçgen motifleri ve dağ keçisi figürleri kahverengiye çalar kırmızı cila ile çizilmiş. Yüksekliği: 16 cm.
M.Ö. 9-8. asır

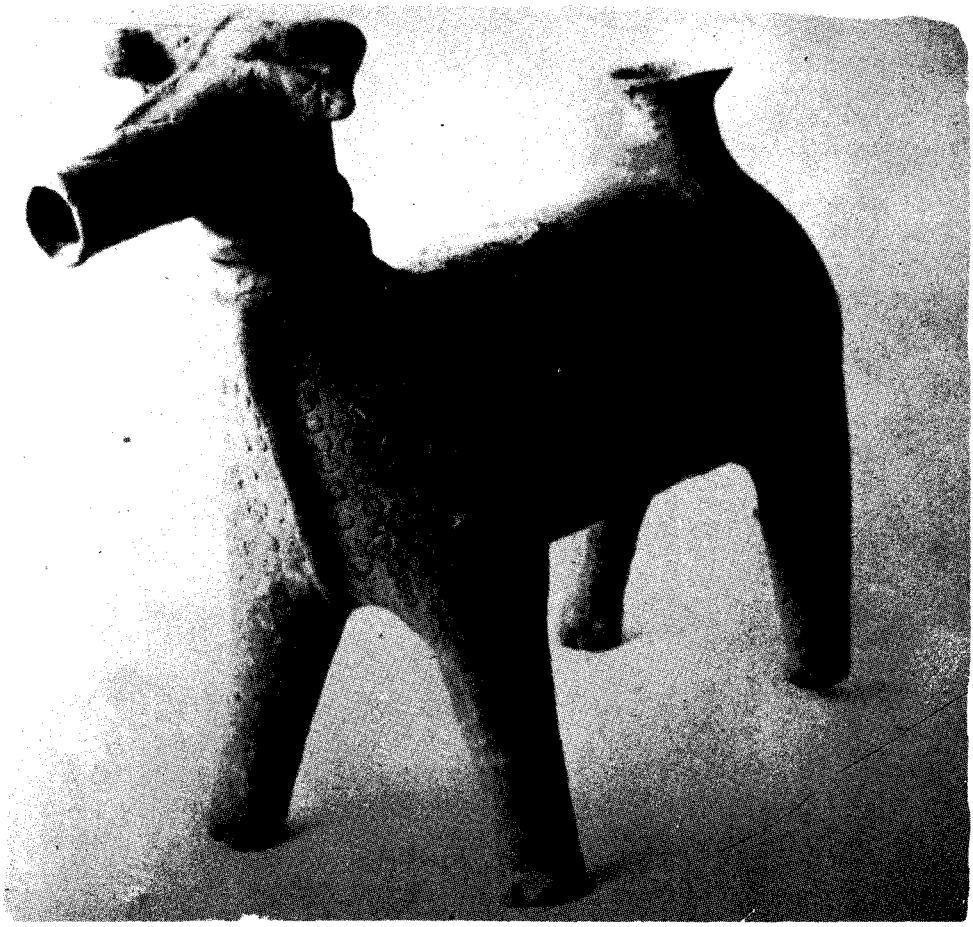

Şekil: 66
Toprak işi süs bir vazo. Griye çalan kahverengide

Şekil: 67
Çok renkli cila ile süslenmiş, bej renginde toprak işi bir vazo.

www.netewe.com

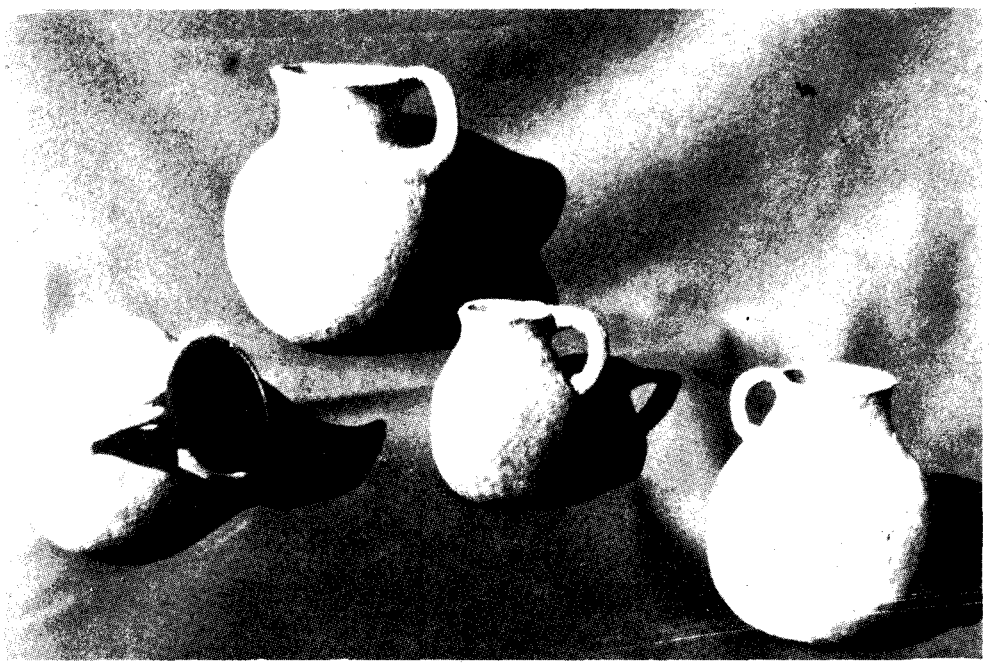

Şekil: 68
Kaba yapılı toprak işi vazolar.

5) TASLAR
Örnek: Şekil:

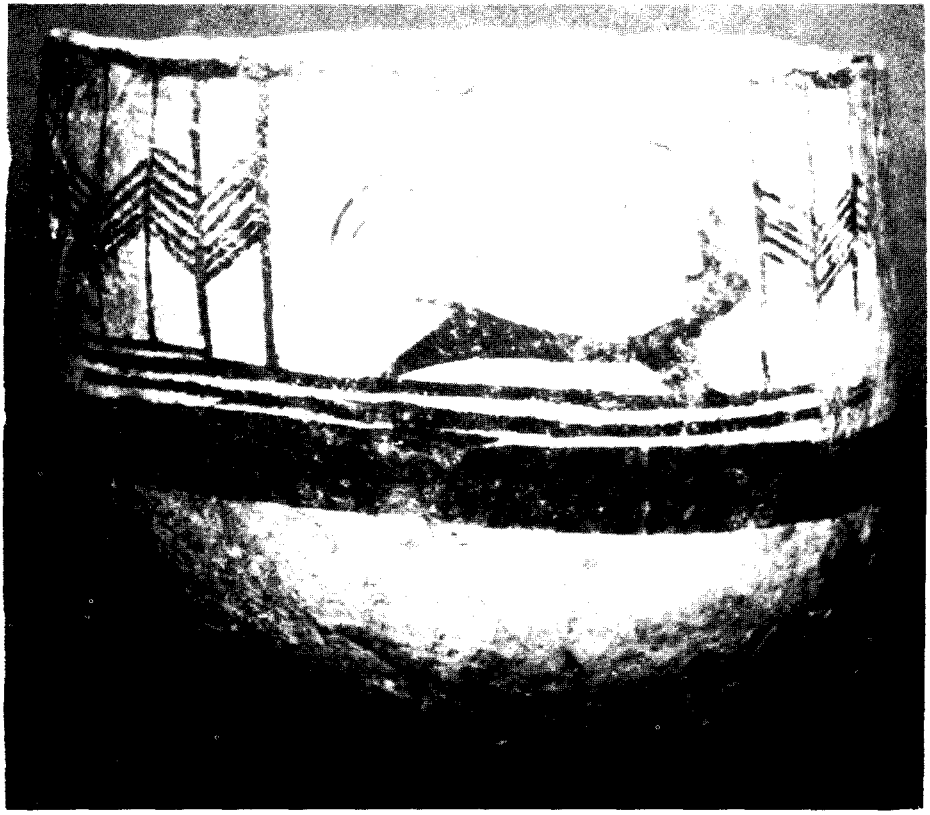

Şekil: 69
Siyah desenli, bej renginde toprak işi bir tas.

Şekil: 70
T. Kalwali'den sarıya çalar kahverengi renginde kulplu bir tas. Yüksekliği: 11.3 cm.

Şekil: 71
T. Kalwali'den, sarıya çalar kahverengi renginde bir tas. Yüksekliği: 6.5 cm.

6) ÇEŞİTLİ ÖRNEKLER

Şekil: 72
Narin yapılı, bej renginde toprak işleri.

4. BÖLÜM

URARTU

Coğrafi Konum

Urartu ülkesi birkaç önemli ırmak tarafından bölünmekteydi. Kuzeyde Araxes (Aras), batıda Murat-su ve Karasu'nun birleşmesinden oluşan Fırat ve güneydoğusundaki Dicle nehirler. Urartu'nun çevresindeki bölgeler kuzeyde Çoruh vadisi ve Kafkasya, doğu ve kuzeydoğu'da İran düzlükleri, güneyde Assur ülkesi, güneybatıda Suriye ve batıda merkez Anadolu ile ilişki için tek doğal yolları oluşturmaktaydı. Urartular M.Ö. 8. yy'da sınırları Van Gölü ile Urmiye çevresinden kuzeyde Tarnskafkasya, batıda Suriye'yi kadar genişlettiler. (20)

Urartu adı M.Ö. 13. yy'da coğrafik bir terim olarak ortaya çıkmıştır. Kralları Tiglathpileser I. (1117-1078) dönemindeki Assurlular geç 12. yy'daki kuzey komşularını Nairi (Nahri} olarak belirtmektedirler. (21) Bu kralın anıtı Bulanik'ta dikilmiştir. M.Ö. 13. yy'daki Assur yazıtları Uruatri veya Uruatru adında bir ülkeden ve boylardan, daha çok da kabile boylarından söz etmektedirler. Bu ülke Van Gölü'nün çevresinde giösteriliyordu (22) Kutsal kitap İncil'de Urartu adından söz etmektedir. İncil'in bir paragrafında (Genesis kitabı. sayfa: 4) Ararat ismi geçmekte. Urartu ismi ise Ararat'a Assurluların taktıkları isimdir. Urartu kralı Işpuiu (825-810)'in yazıtlarından öğrenildiğine göre bu bölgede oturanlar kendilerine BIA, ülkelerine ise BIANILI adını vermişlerdir. Assur yazıtları bunlardan çok önce açığı çıktıkları için BIANILI adı yerine URARTU adı kullanılmıştır. Daha sonra da Urartu adı, Urartu büyük tanrısı Haldi adından gelen Haldi adı ile yer değiştirerek diğer boylar tarafından kullanılmıştır.

Urartu Halkı

Urartu halkı M.Ö. 2000 yıllarında Hurriceye çok yakın bir dil konuşuyorlardı. Onun için bu grupların bu zamanlarda ırksal olarak homojen bir kitleye dahil oldukları sanılmıyor. Hatta bunlar değişik boy grupları ve boylar oluşturmaktaydılar. Bu

ırksal yığınlardan olan Hurriler Toros Dağlarının güneyinde ve yukarı Fırat vadilerinde, Urartular ise Yukarı Zap nehrinin yukarılarında, Van Gölünün yukarılarında ve daha kuzeyde Aras yönünde boylar halinde yaşamaktaydılar. (23) Bütün bu boylar M.Ö. 3000 yıllarından önce buralara gelen Indo-Avrupalı boylardı. Yazıtlara göre Van Gölü ile Savan Gölü arasındaki bölge Urartuların ara bölgesi idi. Urartu kralı Işpuni'nin yazıtlarından öğrenildiğine göre bu bölgede oturanlar kendilerine Bia, ülkelerine ise Bianili adını vermişlerdi. (24)

Urartu Devleti:

Urartu devleti Hurri soylularının Nahri'nin küçük prensliklerinin bir birlik kurmaları sonucu oluşmuştur. Urartu'nun bilinen ilk kralı Sarduri I. (840-825)'dir. Bu kral Urartu ülkesinin ilk kurucusudur. Devletin başkenti Tuşpa'yı Van Gölünün kuzeybatısındasi kayalıklara kurarak çok sağlam bir kale ile çevirtmiştir. (25) Bu kralın yazıtları şimdiye kadar ele geçen ilk yerli kaynaklardı. Bu yazıtlarda Sarduri I. kendisini Nahri ülkesinin kralı olarak tanıtır. Bu tanıtmada kendisinin Luti Ipzi'nin oğlu olduğunu söyler. Sarduri I. döneminde Urartu krallığının sınırları Arseneas'in yukarı kesimine kadar genişlemiştir.

Sarduri I'in oğlu Işpuni (825-810), onun oğlu Menua (810-780) ve torunu Inuşpur'dan da söz ettiği oniki yazıtından tanınıyor. Hurri dilinde, fakat Assur çivi yazısıyla yazılmış seri yazıtlar bir birlik, hükümdarlık kayıtları görüntüsü uyandırıyordu. Bundan kral Işpuni'nin krallığının onuncu yılından sonra ülkeyi oğlu Menua ile birlikte yönettiği söylenmektedir. Işpuni zamanında Urartu sınırları Van Gölünden Urmiye (Razayyieh), Nahrinin yukarı denizinden aşağı denizine, yani Urmiye Gölünün güneyinden Mannai ve Parsuva'ya ve bu suretle Zamua (Irak'daki Süleymaniye) bölgesine, Assur bölgelerine tehlike oluşturacak kadar genişlemiştir. (26) Işpuni Kel-i-Shin-Pas'daki (Geliyé Şin) yazıtında belirttiğine göre tanrı Haldi'ye bir tapınak yaptırmıştır.

Menua'nın takipçisi, oğlu Argişti I. (786-764) kuvvetli bir krallık mirası aldı. Aldığı mirası da devam ettirdi. Bu kralın döneminde genişleme politikası sürdürülmüştür. Kral Argişti yirmi kadar yazıt bırakmıştır. Urartu'nun ilk olarak çivi yazısı yazıtında adı geçen kral Argişti I'dir. Argişti I. dört yazıtında Sarduri-e Argişti-hi-ni-i kelime bölünmelerine rastlanmıştır. Niteleyici olan son ek (-hi), Argiştiye bir soy isim, harfi tarif (-ni) de karşılıklı ilişkilerde olan kelime haline sokmaktadır. Bunun tümünü tercüme edersek "Argişti'nin oğlu" meydana çıkar. (Bununla kral Argişti I. döneminin dili ile günümüz Kürtçenin yapısı arasında bir eşitlik görürüz. Örneğin, Ehmedé Xané, Feqiyé Tayra, Meleyé Cizeri adlarında kullanılan (é) ile (Sarduri-é) adınında kullanılan (é) aynı görevi, yani harfi tarif görevini yapmaktadır. Çev.) (27) Kralın bir başka yazıtlarında belirtildiğine göre Van Gölü çevresinden ibaret olan merkez bölgesi, güneydoğuda Urmiye Gölünün çevresi, Aras vadisine kadar genişlemiştir. (28)

Argişti I'in takipçisi oğlu Sarduri II. (764-735) döneminde Urartu krallığının gücü doruk noktasına varmıştır. Urartu kralı Rusa I. (735-714) başkent Tuşpa şehri kale duvarlarını yeterince güvenceli bulmamış, devletinin başkentini Van Gölünün 5 km. uzaklığındaki Toprakkale'de Rusahili adına yaptırdığı kaleye taşıtmıştır. Ülkesinin batı sınırını Fırat nehrine kadar uzatmıştır. Doğuda şimdiki Azarbeycanın olduğu yerde Rusa I'in küçük şehri anlamına gelen Rusa-i-Uru-Tur'a, kuzeyde gök tanrısı Teişup (Hurrilerin Teşşup'u) içinde şimdiki adı Karmir Blur olan Teşibani şehrini yaptırmıştır. Bu şehir Erebuni'nin yerine Transkafkasya'nın yeni başkenti olmuştur.

Bu sırada Assur'un başına Sargon II. (721-705) geçmişti. Sargon II. ilk iş olarak kuzey düşmanları Urartu ile hesaplaşmaya karar vermişir. Urartu kralı Rusa I. Assur yönetimindeki Manaaileri Assurlulara karşı başkaldırıya kışkırttı. Sargon II. Urmiye gölüne kadar gitmiş, Mannailerle birlikte başka hâlktan olan boyları kendine itaat ettirmiştir. Sargon II. Kimmerlerin topraklarına giren üç Urartu kumandanını yenilgiye uğrattıkları noktada Urartu'ya saldırmaya karar verdi. Mannai'den, bilinen Zamua'nın güneyindeki yoldan ilerleyerek Rusa I. ve onun Mannai'li yandaşlarının birliklerini Uaush Agzi'na (belki Tebriz'deki Sahand) tasarlanan plana göre yerleştirilmelerine fırsat bırakmadan onları gafil avladı. Aralarında geçen zorlu çatışmadan sonra Urartular yenilerek geri çekildiler. Sargon II. bunları takiben Urartu ülkesine girdi. Urmiye Gölünün kuzeyinden geçerek dağları aştı. Assurlular bu arada kendilerini Urartu başkentine saldıracak kadar kuvvetli görmediklerinden olacak, oradan, kuzeyden yoluna devam ederek Toroslardan, Bitlis geçidinden geçerek memleketine döndü. (29)

Gerçi kuvvetleri ve egemenlik alanları azalmıştı ama, ne Kimmerlerin ne de Sargon II. yönetimindeki Assurluların onur kırıcı saldırıları Urartu'nun toparlanmasını durdurmadı. Bu ağır yenilgi karşısında Urartu devleri bağımsızlığını yitirmemiş, eski gücünün büyük bir kısmını elinde tutabilmiştir.

M.Ö. 645'ten sonraki üç Urartu kralı Sarduri III. Erimena ve Rusa III (625-585) zamanında Urartu gücü geriledi. Medlerin Assuru M.Ö. 612'de tarih sahnesinden kaldırdıktan sonra M.Ö. 600'de Medler Urartu devletini de ortadan kaldırdılar.

Urartu ülkesinin kuzeyindeki Ararat dağının kuzeyinde, Indo-Avrupa kökenli, Trak grubundan olan, Assurlular tarafından Muskiler, Persler tarafından Ermeni, kendilerinin de kendilerine Ayassa olarak adlandırdıkları Ermeniler yaşamaktaydılar. Urartu krallığı Medler tarafından ortadan kaldırıldıktan sonra Ermeniler Urartu ülkesine indiler. Bununla Urartu halkının bir kısmı Ermenilerin arasında kalmışlardır. Ne var ki, tarihçi Minorski'ye göre Ermeniler Urartu ülkesine indiklerinde, Urartu halkı dağlerin erişilmez yükseltilerine, dağların derin vadilerine çekilerek orada yaşamlarını sürdürmeye başladılar. Bu yolla Ermenilerin arasına katılıp erimeyi red etmişlerdir.

URARTU' DA SANAT

Urartu'nun eski zamanlardaki uygarlığı ve sanatına ilişkin hiç bir şey bilinmemektedir. Urartu'nun metal ustaları ve tüccarları el işçiliği malları ile sadece komşuları olan Anadolu halklarını değil, daha uzaktaki ülkeleri de etkiliyorlardı. Savaşlar ve ticari ilişkiler yüzünden Urartu'nun sanat patronları doğu ve batıya yayılmışlar. Gorion'da bulunan sanat çalışmalarından anlaşıldığına göre bu çalışmalar Urartu'dan ithal edilmiş. Geriye kalan çalışmalar da kendi bölgelerinde Urartu okullarını etkisi altında olan sanatçılar tarafından yapılmışlardı.

Urartu'lar metal işlemeciliği alanında mükemmeliğe uluşmışlardır. Şimdiye değin bilindiği kadarıyla metal sanatının en değerli ve çeşitli eserleri Urartular tarafından verilmiştir. Zaten zengin yeraltı hazineleri Urartu'yu kendiliğinden metarulijinin merkezi yapmışlardır. Bronz eşyaların tekniklerinden Urartu'lu metal ustalarının işlerinin ehli olduklarını göstermektedir. Onlar harika ve gerçek sanatçıydılar.

Van Gölünün çevresindeki başı yuvarlak ve döküm işlerinin birleştirildiği, süslemeleri olan sayısız vazolar, silahlar ve mobilya eşyalar gün ışığına çıkarabilmiştir. Bu eserlerin çoğu tiyatro (tapınma ve adak sahneleri, tanrıların ayakta veya bir hayvan üstünde durmuş şekilleri), askeri törenler (bunlar o zamanlar savaşçıları olmayışı dikkat çekicidir), av sahneleri ile süslenmişlerdir. Yazıtlardan anlaşıldığı üzere bunlar çeşitli zamanlardan gelmekteydiler. Bu zaman dilimleri Urartu'nun çalışma alanlarını da belirleyen 8. ve 7. asır idi.

Urartu sanatının, Toprakkale'de bulunan eserlerinden, hüküm sürdüğü zamanların not edildiği Rusa I.'den çok daha önceleri var olduğunu söyleyebiliriz. Assur kralı Sargon II., Urartu şehri olan Musasir'e M.Ö. 714'te girdiğinde askerleri beraberlerinde götürebilecekleri yağmaladıkları metal eşyaların kalitesi karşısında şaşkına dönmüşlerdi. Bu eşyaların arasında bizim tanıdığımız metal işlerinin yanında canlı örneklerinin boyu uzunluğunda dökülmüş metal heykeller ve figür grupları Urartu sanat okullarının yaptığı metal işçiliğinden daha kaliteli idi. Daha çok tecrübeli ustalar tarafından yapılmışlardı. Sargon II'nin yengisinden sonra sanatın kalite ibresi düşmüştü. Bu düşüş Rusa III. döneminden armağan verilen kalkanlardan anlaşılmaktaydı. M.Ö. 585'te ülkenin Med kralı Key Aksar tarafından yağmalanmasından sonra sanat bütün anlamını yitirmiştir. (30)

Urartu sanat eserlerinin başlıca yapılış amaçları, ihracata yönelikti. Urartu'nun 8. asırda Suriye'ye doğru gelişmesinin nedeni, krallığın Akdeniz sahillerine kadar ulaşması idi. Orantes şehrindeki limanlar aracılığı ile Urartu sanat eserleri doğrudan doğruya Yunanistan, Kıbrıs ve Utruri'ye gönderiliyorlardı. Ne yazık ki Urartu'nun en güzel metal sanat eserleri anayurtlarında değil, yurt dışında bulunmaktadır. Örneğin, Berberini mezarında bulunan büyük bir bronz kazanın Roma'daki Villa Guilia müzesinde bulunması gibi. Bronz kazanın ayak kısmındaki kanatlı aslanlar, insan başları figürleri, kutsal ağaç sembolleri işlemeciliğin usta örneklerindendirler. Kazanın yanlarından dışarıya doğru uzanan aslan ve kaplan başları ise, her şeyden önce dökümcülüğe en güzel örneklerdir. Bunlar Urartu sanatının karakteristiğidirler.

Etrurie'den ithal edilmiş metal işleri yerli metal ustaları tarafından taklit ediliyor ve bunları kendi zevklerine uyduruyorlardı. Böylelikle Gordion'da yapılan kazılardan çıkarılan bronzların bazı parçalarından bunların çıkardıkları yerin metal işçileri okuluna ait olduğu söylenmekle beraber bir diğerleri ise bunları Urartu'da yapıldığı gözlense bile bunları Assur'dan ithal edildikleri söylenmektedir. (31) Urartu bronzla-

rının büyük bir bölümü ya satılmış ya da hazineye alınarak en yakın ve en zengin komşuları olan Assura gitmiştir. Urartu tipindeki Assur saray kalıntıları arasından çıkarılan bronz eşyalar, duvar rolyefleri Assur sanatının karakteristiği olarak gösterilmektedir. Urartu bronzlarının üstündeki dekoratof motifler Assur rolyeflerinde gözlenmekteyodi. Bunun için bazı bilim adamları Urartu'nun en eski yazıtının Assurca olmasına ve aynı çivi yazısını kullandıklarına bakarak Urartu'nun sanatında da Assur sanatının bir taklidi olduğunu ileri sürmektedirler. (32)

Assurlulara, Hititlere, Syro-Hititlere oranla Urartuların heykel sanatından az örnekler bulunmaktadır. Ama bugüne kadar ayakta kalabilen az sayıdaki duvar resimlerin heykeltraşlığın gelişmesine büyük engel olmalı. Urartu'da kralların ve tanrıların bronzdan heykelleri yapılmıştı. Demir işlenmişti. Kakma işlemelerle süslü tanrı heykelciklerinin süslendiği bronzdan kutular yapmışlar. Gümüş ve altın mobilya mücevherat ve takılar için kullanılıyordu. Üç ayaklı ve tutacaklarından kanatlı insan figürleri, boğaların kafalarıyla yapılan kazanlar Urartu dışına çok ihraç edilmişlerdir. Bazıları altın kabartmalarla kaplı fildişinden eşyalar Altıntepe'de bulunmuştur. Bunların yapıldığı meteriyal bölgesel değildi. Bunlar kuzey Suriye'deki Orontes nehrinin çevresindeki bataklıklarda yaşayan geyik boynuzları ve fildişinden yapılmışlardı. (33) Av sahnesi İkonografisi, özellikle hayvan sahneleriyle belirginlik kazanmıştır. Bu melez hayvanlara (yarı insan, yarı hayvan) diğer Ön-Asya kültürleri (Kassiler, Orta Babil, Assurlular, Hititler, Syro-Hititler) tarafından yer verilmişse de Urartulardaki kadar çeşitli tipler yaratmamışlardır. Bu sonuçlardan Assur sanatının aksine, büyük dramatik olaylar sanatın dışında bırakılmışlardır. Urartular diğer ulusların (Assur, Hitit, Syro-Hitit) sanatlarında birşey almışsalar da, aldıklarını körükörüne uygulamamışlar. Onlar kendi şekilleri ile işlemişlerdi. Uzun süre Ön-Asya uygarlıklarına katılmayan ve hatta Assurluların sanatına mal edilen Urartu kültürü yakın zamanlarda hak ettiği ilgiyi görmektedir.

Özetlersek, Urartulara ait yazılı belgeler ve eserler incelendiğinde rahatlıkla görülecektir ki Urartular, Mannai ve Kassilerle beraber Sümerlere, Babillilere, Assurlulara ve onların büyük uygarlıklarına sadece, Dünya uygarlığına katkıları nedeniyle, teşekkür borçları vardır. Çünkü Urartular kendi kültürlerini yaratmış, korumuş ve geliştirmiştir. Mezopotamya'nın barbar kültürlerinden hiç bir şey almamışlardır. Ancak bazı alanlarda onların stilerinin az da olsa, etkisi altında kalkmışlardır.

URARTU SANAT ÖRNEKLERİ

1) Bronz sanat örnekleri
2) Toprak işleri sanat örnekleri
1) Bronz sanat örnekleri:
a) Tabaklar:
Örnek: Şekil: 73 - 76

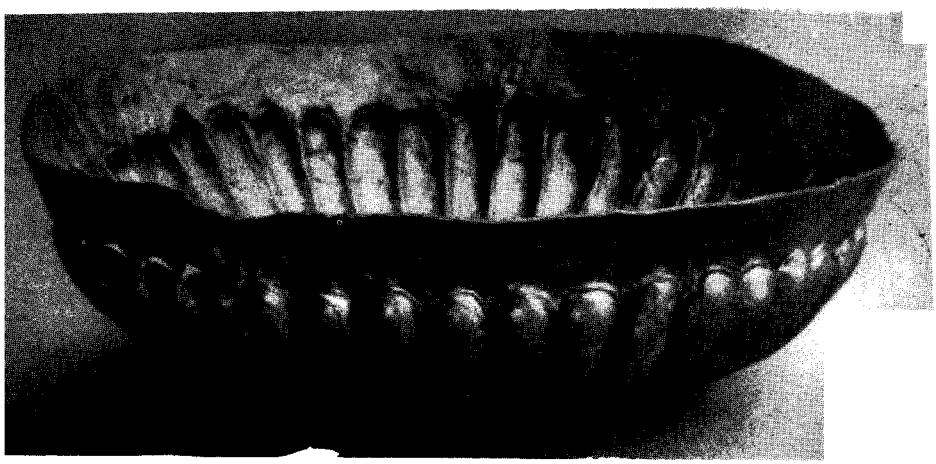

Şekil: 73
Altından bir tabak. Genişliği: 15 cm. M.Ö. 9-8 asrın ikinci yarısı.

Şekil: 74
Yuvarlaklaştırılmış gövdesi, dışa dönük kenarı olan bronz bir tabak.
Genişliği: 16.9 cm. M.Ö. 8-7. asır.

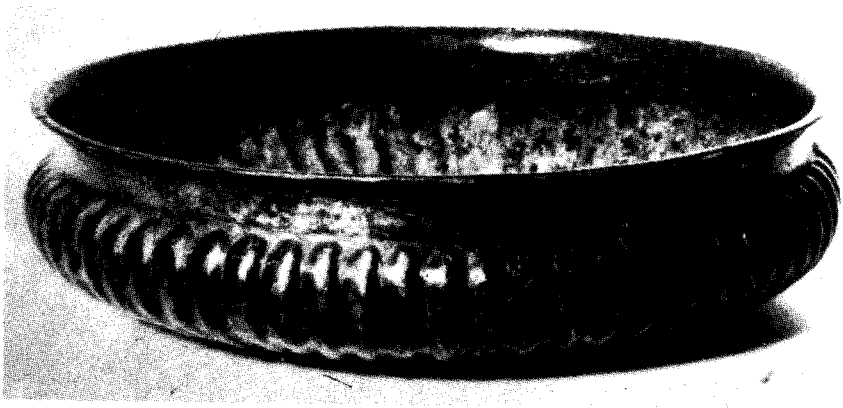

Şekil: 75
Yuvarlaklaştırılmış, dışarıya doğru genişleyen kenarlı bronz bir tabak.
Genişliği: 17 cm. M.Ö. 8-7 asır

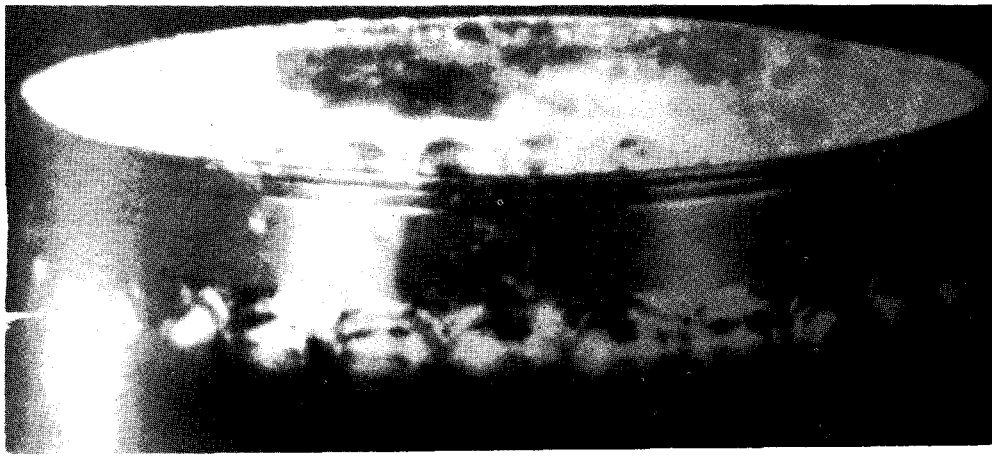

Şekil: 76

1) Dibi yuvarlaklaştırılmış, kenarları düz gümüş bir tabak. Kenarının dış tarafında iki paralel çizgi arasında kral Işpuni tarafından Urartuca yazılmış olan "İşpuni'nin hazine odasından" yazıtı bulunmakta. Restore edilmiş. Yük: 6.4 cm, Geniş: 18.6 cm., M.Ö. 9. asrın son çeyreği.

2) Dibi yuvarlaklaştırılmış, kenarları düz gümüş bir tabak.
Genişliği: 13 cm. M.Ö. 9-8. asrın ikinci yarısı.

b) Bakraçlar
Örnek: Şekil: 77-79

Şekil: 77
Dibi düz, altın ve gümüşten yapılmış bir bakraç. Bakracın sapının iki sonu yılan başı figürleri ile bitmekte. Bakracın üst tarafı rölyef görüntüleri ile kaplanmış altın bir banttan oluşmakta. Oniki kere tekrarlanmış bu görüntüde yaşam ağacı, bir elinde elma diğerinde kova olan iki figür tarfından çevrelenmiş. Bakraç tekrar restore edilmiş.
Yüksekliği: 10.1 cm. M.Ö. 9. asrın ikinci yarısı.

Şekil: 78

Kenarları içbükeyli, alt yapısı dışbükeyli olan gümüş bir bakraç. Bakracın kenarı hafifçe yuvarlaklaştırılmış. Saplarını iki ucunun bittiği yerde yılanbaşı figürleri bulunmakta. Restore edilmiş. Yüksekliği: 10.4 cm. M.Ö. 9. asrın çeyreği.

Şekil: 79
Bronzdan kulplu bir bakraç. Kulplar tutturmak için kullanılan haç şeklindeki bölüm perçinlerle gövdeye tutturulmuş. Bakracın çok hafif içbükeyli dibi bulunmakta. Yüksekliği: 11.2 cm. M.Ö. 8-7. asır.

c) Testiler
Örnek: Şekil: 80-81

Şekil: 80
Yuvarlak gövdesi, içbükeyli boyun kısmı olana bronz testi. Testide şerit şeklinde bir kulp ve boyun ile gövde arasında daire şeklinde bir kabartma şerit bulunmakta.

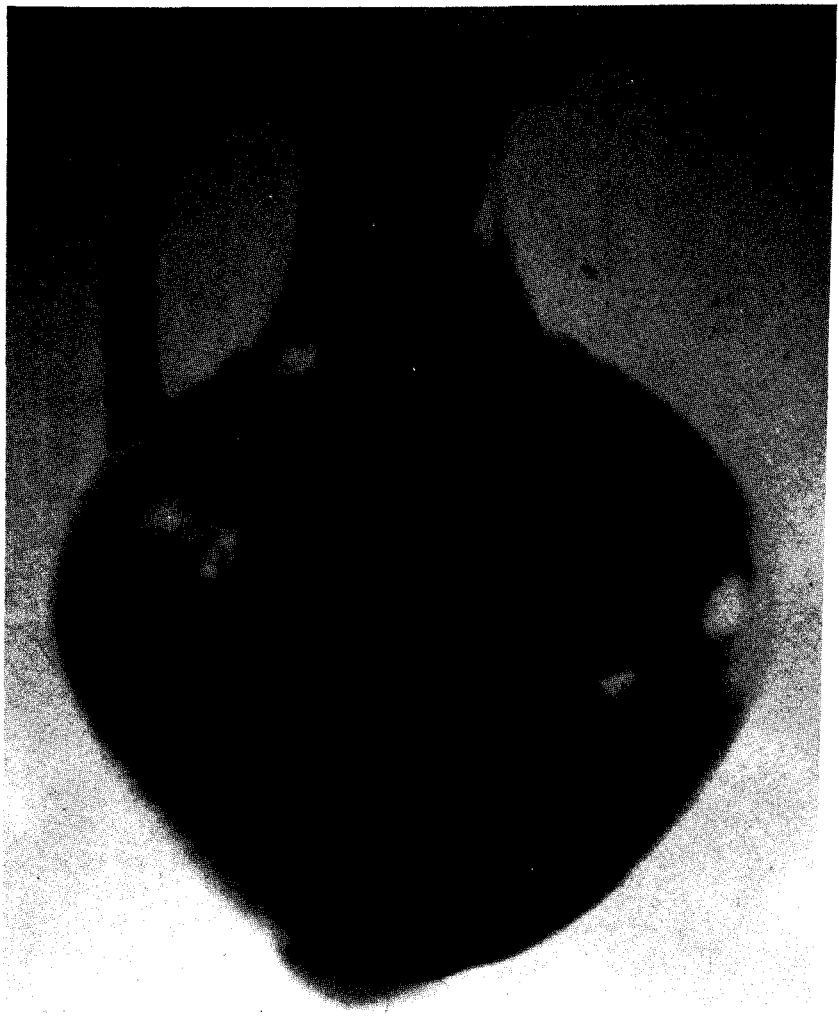

Şekil: 81
Yuvarlak bir gövdesi, yüksek içbükeyli bir boynu olan bronzdan bir testi. Yandan kulplu testinin üst tarafı çok sayıda perçinle gövdeye yerleştirilmiştir. Boyun ve gövde arasında yuvarlak kabartma bir şerit görülmektedir.

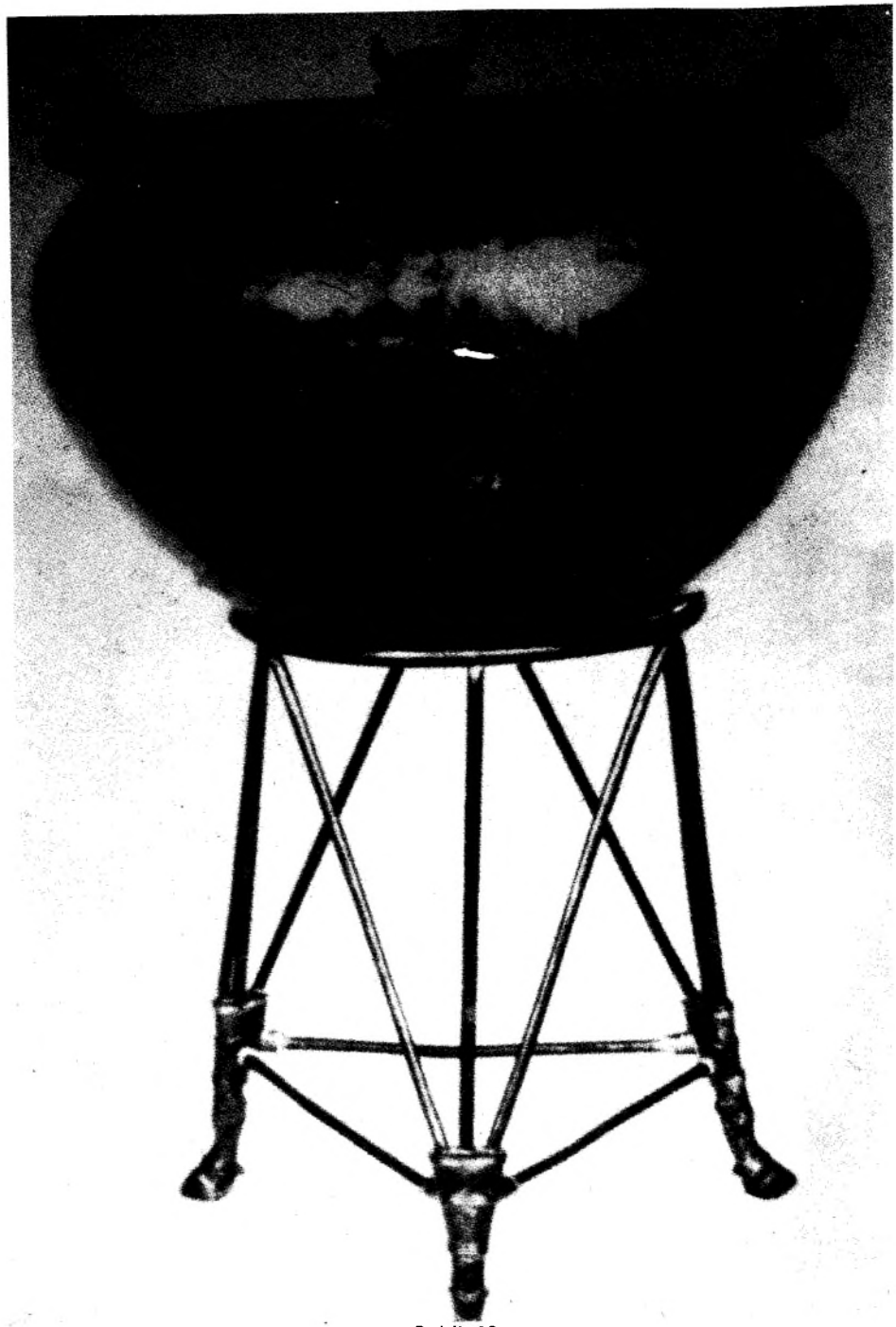

Şekil: 82

Dip tarafı yuvarlaklaştırılmış bronz bir kazan. Kazanın kenar kısmında abartılmış şekilde ileriye doğru çıkartılmış boynuzları olan üç boğa kafası bulunmakta. Bu boğaların alın kısımları geniş tutulmuştur. Kazanın üstüne oturtulduğu üç ayağın sonları boğa bacağı şekilleri ile bitmekte. Restore edilmiş bu kazanın uzunluğu 94 cm.

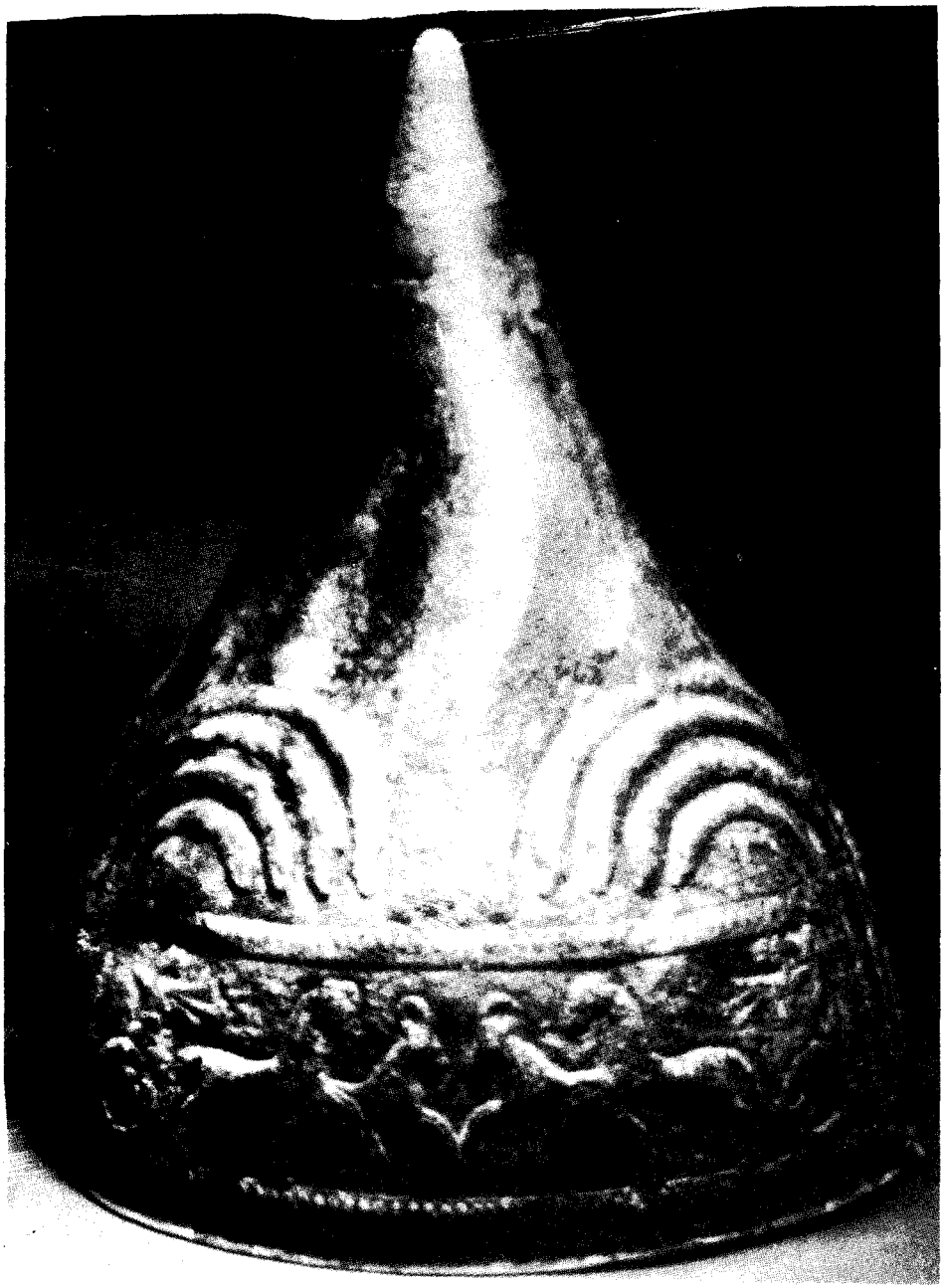

Şekil: 83
Urartu kralı Sarduri II'nin miğferi.

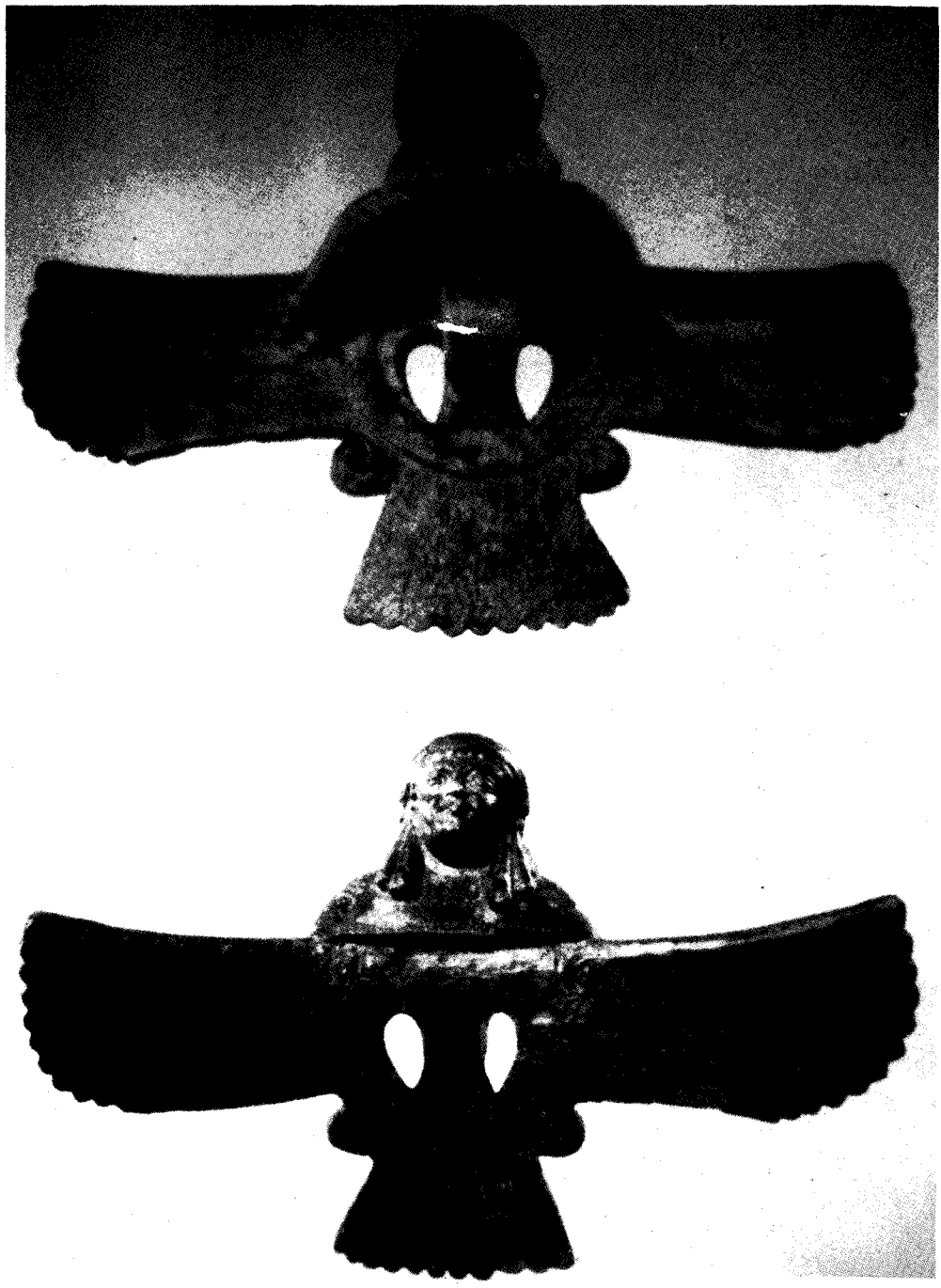

Şekil: 84
Bronz bir kazan kulpunun önden ve arkadan görünüşü.

Şekil: 84. a
84' deki kazan kulpunun üstündeki figürün detayı.

Şekil: 84. b
84' deki kazan kulpunun üstündeki figürün detayı.

Şekil: 85
Bronzdan, çizme biçiminde yapılmış kadehler

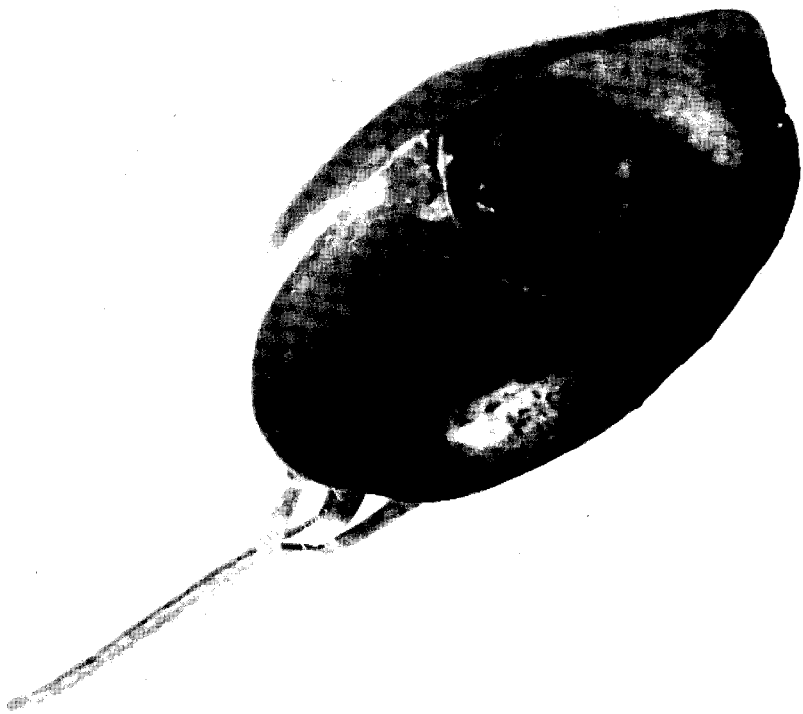

Şekil: 86
Kulplu, tabak şeklinde, ufak bir ibiği olan bronz bir lamba. Lamba ortadan bir bölme ile ikiye ayrılmış. Bu bölmenin içi geniş, dışı dar, mazgala benzeyen ufak üç deliği bulunmakta. Uzunluğu: 29.5 cm. Genişliği: 15 cm. M.Ö. 8-7. asır.

2) TOPRAK İŞLERİ

1) Kırmızı Sırlanmış Toprak İşleri

Urartu'nun en tipik eserleri şüphesiz ki kırmızı sırlanmış toprak işleridir. Bunlar Urartu'daki ürünlerin sadece % 5'ini oluşturmaktadır. Bu kırmızı sırlanmış toprak işleri saraylarda kullanılmak için imal edilmişlerdi. Mezarlarda ve tapınaklarda da bu toprak işlerine rastlamak mümkündür. Evlerde ise bu tür toprak işlerine çok az sayıda rastlanıyordu. Halk bu tür toprak işlerini taklit ederek kendi kullandıkları toprak işlerinin altına gelecek şekilde kırmızı çamur tabakası kaplıyorlardı. Nadir bulunur metal örneklerini taklit eden toprak işleri de Urartu'da çokça görülmekteydi. Kırmızı sırlanmış bu toprak işleri bir çarkın üzerinde ince arıtılmış kilden yapılıyor ve bunun üstünde sırlanmış çamur tabakası ile kaplanıyordu. Bu toprak işlerinin çok katı bir şekilde pişirildiklerine inanıyoruz.

Başlıca tabaklar ve testiler bronzun doğal görünüşünden taklit edilerek yapılmışlardır. Bu kopyalar sadece renk ve şekil alanında değildir. Testilerin tutacaklarının çoğunda yazı işaretleriyle karşılaşılıyor. Bu yazılar, keramik pişirildikten sonra katı bir cisimle kazınmıştır. İstisnâyi olarak, boğa şeklinde tutacakları olan bronz kazanlardan taklit edilerek yapılmışlardır.

2) Kullanılan Toprak İşleri

Bir odada bulunan toprak işleri, elle şekil verilerek veya dönen bir tekerleğin üstünde yapılmışlardır. Kili daha akıcı yapmaya yarayan madde genellikle görülmez. Bu madde ince ve mineral taneciklerden oluşan çakıl ve kum gibi maddelerdir. Bazı kullanılan toprak işleri katı bir şekilde kayganlaştırılmış veya kırmızı çamur tabakasıyla kaplanmışlardır.

Formlarda büyük bir şekillik vardır. Bunlardan bazıları Demir Çağının, yakındoğunun çeşitli bölgelerinden olan ürünlerin tipik çeşitleriydi. Bu çeşit tabak ve de taslar, kazınmış profilli veya dışarıya doğru kalınlaşan kenarları olan vazolardan, küp ve taslardan ayırt ediliyor.

Tipik Urartu ürünleri olanlar tabak lambalardır. Bunları üzerlerindeki bazı delikler onların ayırım noktalarıdır. Yağ bu deliklerden yavaşca alevin bulunduğu bölgeye akabiliyordu.

Yağ, şarap, bira gibi sıvı maddeler, taneli yiyecekler dev yapılı erzak testilerinde depolanıyorlardı. Bunlar 500-1200 litreye kadar sıvı ve buna yakın katı madde alıyorlardı. Bunlar dev yapılı testiler 1,5 - 2 m'ye kadar derinlikte toprak altına gömülüyorlardı.

Erzak deposu olarak kullanılan testilerde süsleme olarak kordon şekilleri veya testinin bütün gövdesi üçgen ve dörtgen şekillerle süslenmiştir. Bunların bazı yerlerine miktarlarını gösteren rakamlar kazınmıştı.

En son olarak da çizme şeklindeki vazolara rastlanıyor. Bunları kullanılan toprak işlerine ve boyanmış seramik işlerine görüyoruz. Bu tipte yakındoğunun çoğu bölgelerinde rastlanır. Bu bölgelerinde rastlanır. Bu bölgeler doğu Türkiye, Iran Azarbeycanı ve Gilandır.

3) Boyalı Toprak İşleri :

Urartular çok az sayıda boyanmış toprak işleri yapmışlardır. Görülüyor ki bu bo-

yanmış toprak işleri Urartu'nun yıkılışına yakın ve yıkıldıktan sonra da önemli bir yer almaya başlamışlardır.

4) Urartu Toprak İşlerinin Şekil ve Renk Bakımından Özellikleri.

A) TABAKLARDA

1) Şekil:

a) Dışarıya doğru genişleyen bir kenar

b) Dışarıya doğru kıvrılmış bir kenar

c) Hafif eğik profil

d) Horizantal çizgiler ve bunlar arasındaki dikdörtgenler, zigzaglar, kıvrımlı çizgiler, üçgenler, hayvan motifli olanları.

e) Boyun kısmı içeriye doğru bükük olanlar.

f) Toprak profilliler.

2) Renk:

a) Soluk kahverengi

b) Cilalı

2) Kırmızı sırlı.

b) Sarı kahverengi

c) Gövde kısmında siyah lekeler.

B) TESTİLERDE

1) Şekil:

a) Toparlak vücut

b) Dışarıya doğru çıkık ibik

c) Yatay bir kulp.

2) Renk:

a) Kırmızı cilalı

C) TASLARDA

1) Şekil:

a) Kenar şeklinde içe doğru kıvrımlar

b) Eğik profiller.

2) Renk:

a) Koyu kırmızı

b) Siyah kahverengi.

D) VAZOLARDA

1) Şekil:

a) Siyah motifler

b) Dikey çizgiler ve bunlar arasında dikdörtgenler, zigzaglar, kıvrımlı çizgiler, üçgenler, hayvan motifleri

c) Boyun kısmı içe doğru bükük olanlar.

d) Oymalı süsler

e) Toparlak motifler.

2) Renk : a) Kırmızı cila kullanılmıştır.

Şekil: 87
Kırmızı ve siyah renkte cilalı süslemeler olan bej renkte cilalanmış, yuvarlak gövdeli ve geniş ağızlı toprak işi bir vazo. Gövdenin ön ve arka kısmı kabartma yoluyla yapılmış iki insan yüzü ile süslenmiş. Hayvan figürü şeklinde yapılmış yanlardaki kulptan birisi kırılmış. Vazo içi boş bir ayağın üstüne yerleştirilmiş.
Yüksekliği: 25 cm. M.Ö. 7-6. asır.

Şekil: 88
Sarı kahverenginde, bej renkte cilalanmış koyu kırmızı ve siyah cilalarla çizilmiş şekilleri olan kuş şeklinde toprak işi bir vazo. Kuşun sırt ve önalt kısmında doldurma ve boşaltmaya yarayan silindir şeklinde açıklıkları bulunmakta. Kanatlar çizim yoluyla gösterilmiş. Yüksekliği: 15.8 cm. M.Ö. 7-6. asır.

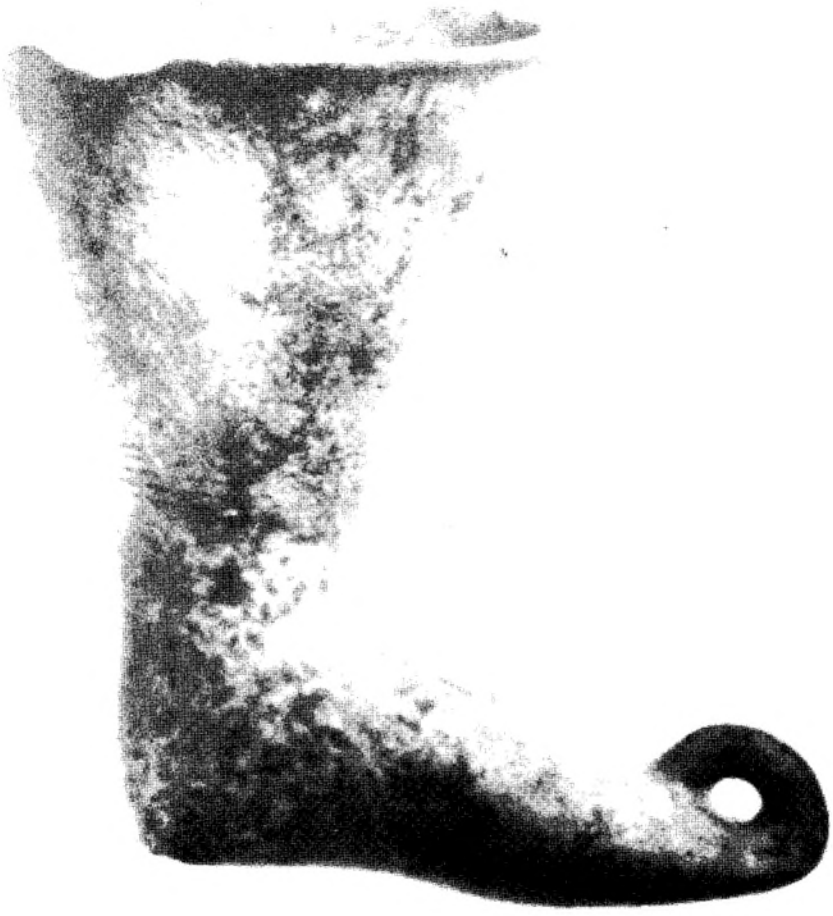

Şekil: 90
Kırmızı cilalı çizme şeklinde yapılmış toprak işi bir vazo. Vazonun alt kısmı kazıma yoluyla çizilmiş dairelerle süslenmiş ve çizmenin uç kısmı içeriye doğru kıvrılmış.
Yüksekliği: 11.7 cm. M.Ö. 9-7. asır. British Museum.

Şekil: 89
Kuş şeklinde, kırmızıya çalan kahverenginde cilalı toprak işi bir vazo. Kuşun gagası ve alt kısmı noksan. Sırt kısmında ve göğüs kısmının altında silindir şeklinde doldurma ve boşaltma delikleri bulunmakta. Kuşun kanatları koyu kahverenginde cila ile çizilerek gösterilmekte. Yüksekliği: 17 cm. Uzunluğu: 19.5 cm M.Ö. 7-6. asır. München.

Şekil: 91
Yuvarlak gövdeli, gövdenin yukarı kısmı siyah renkte, içbükeyli kısa boyunlu toprak işi bir vazo. Vazonun süslemeleri bir taraftan dikey çizgilerle doldurulmuş çift balta motifiyle, diğer taraftan da üç hayvan, geyik, çakal ve akbaba motifi ile birbirinden ayrılmış içi çizgili üçgen motiflerden oluşmakta.
Yüksekliği: 19.6 cm. M.Ö. 2. yy'ın başı. Basel.

Şekil: 92
Baş ve dip kısmı kırmızı cilalı, içbükeyli, kısa boyunlu toprak işi bir vazo. Koyu kırmızı ve siyaha çalar kahverenginde şekillerle süslenmiş, orta kısmın ikinci yarısı sarıya çalar kahverengiyle cilalanmış. Orta kısmındaki süslemeler dikey çizgilerden, birleşik karelerden ve zigzaglardan oluşmakta.
Yüksekliği: 20 cm. M.Ö. 2. yy'ın başı. München.

Şekil: 93
Kısa, içbükeyli boynu olan toprak iş bir vazo. Kırmızı cilalı vazonun boyun kısmı çift balta başlarıyla, paralel çizgilerden, zigzaglardan ve bunların altında asılı duran kıvrımlı çizgilerden oluşan siyah renkte motiflerle süslenmiş.
Yüksekliği: 34 cm. M.Ö. 2. yy'ın başı. Paris.

2) TASLAR
Örnek: Şekil: 94, 95

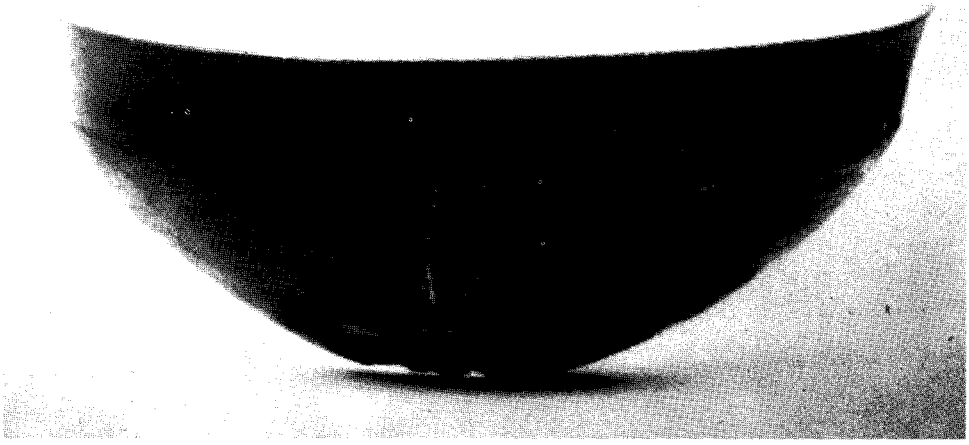

Şekil: 94
Çok hafif dış bükeyli ağız kısmı ve eğik profili, kırmızı cilalı bir tas.
Yüksekliği: 13 cm. Genişliği: 34.3 cm. M.Ö. 7. asır. München.

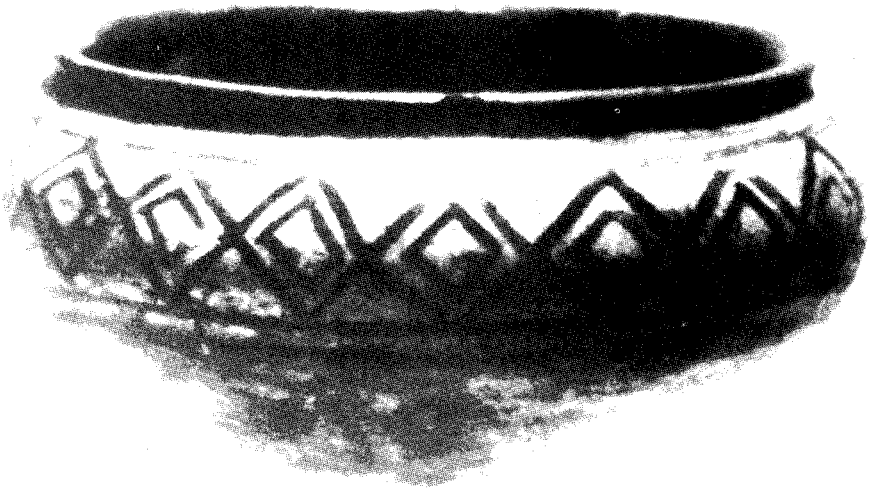

Şekil: 95
Dip kısmı kırmızı, yukarı kısmı sarı siyah, ağız kısmı dışa do4ru hafifçe genişleyen toprak işi bir tas. Paralel çizgiler arasında içiçe yerleştirilmiş karelerden oluşan siyaha çalan kahverengi ve koyu kırmızı süslemeleri bulunmakta
Yüksekliği: 8.5 cm M.Ö. 2. asrın başı. München.

3) TESTİLER
Örnek: Şekil: 96, 97

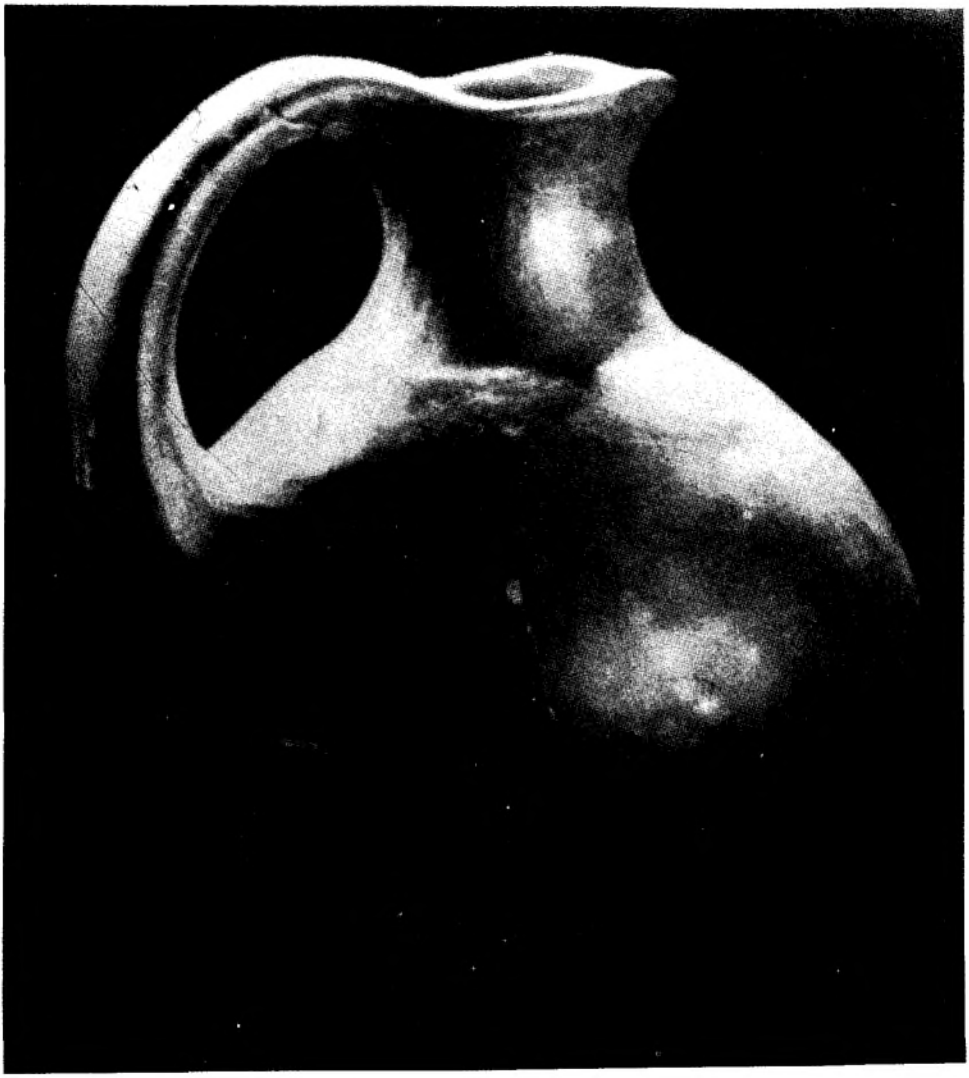

Şekil: 96
Kırmızı cilalı, yuvarlak gövdeli, dışarıya doğru çıkık ibiği olan, yandan kulplu toprak işi bir testi.
Yüksekliği: 9 cm. M.Ö. 7.asır Berlin

Şekil: 97
Kırmızı cilalı, yuvarlak gövdeli, dışa doğru ibiği olan, yandan kulplu toprak iş bir testi.
Yüksekliği: 29 cm. M.Ö. 8-7. asır Genêve

4) TABAKLAR
Örnek: Şekil: 98- 103

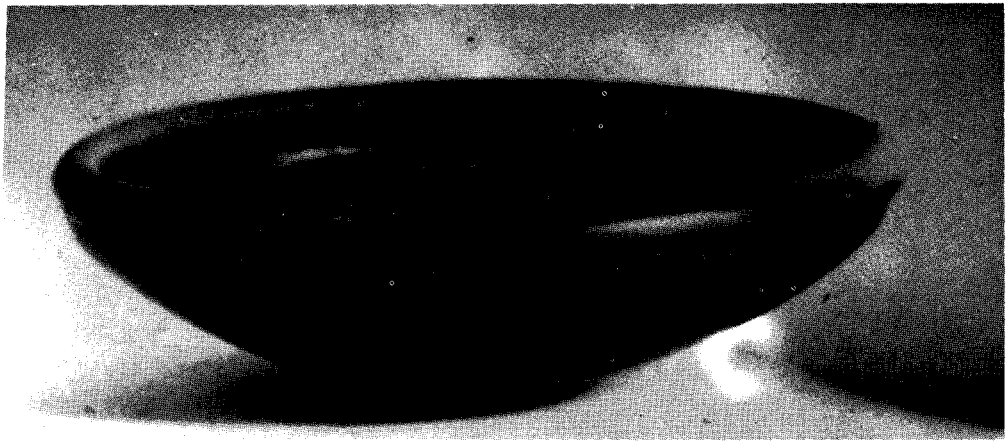

Şekil: 98
Dışarıya doğru kalınlaştırılmış kenarları olan kırmızı cilalı toprak işi bir tabak.
Yüksekliği: 4.4 cm. Genişliği: 15.2 cm. M.Ö. 7. asır München

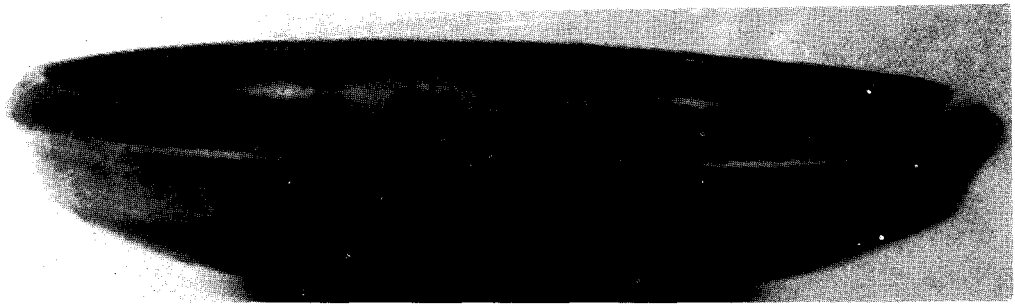

Şekil: 99
Orta kısmı dışarıya doğru genişletilmiş kırmızı cilalı toprak işi bir tabak.
Genişliği: 15.2 cm. M.Ö. 8-7. asır. Genêve.

Şekil: 100
Hafif dış bükeyli, kırmızı cilalı toprak işi bir tabak.
Genişliği: 17.5 cm. M.Ö. 8-7.asır. Genêve.

Şekil: 101
Restore edilmiş, kırmızı cilalı toprak işi bir tabak.
Yüksekliği: 5.6 cm. Genişliği: 18.6 cm. M.Ö. 7. asır. München.

Şekil: 102
Kırmızı cilalı, toprak işi bir tabak.
Yüksekliği: 16 cm. Genişliği: 19.5 cm. M.Ö. 7. asır. München.

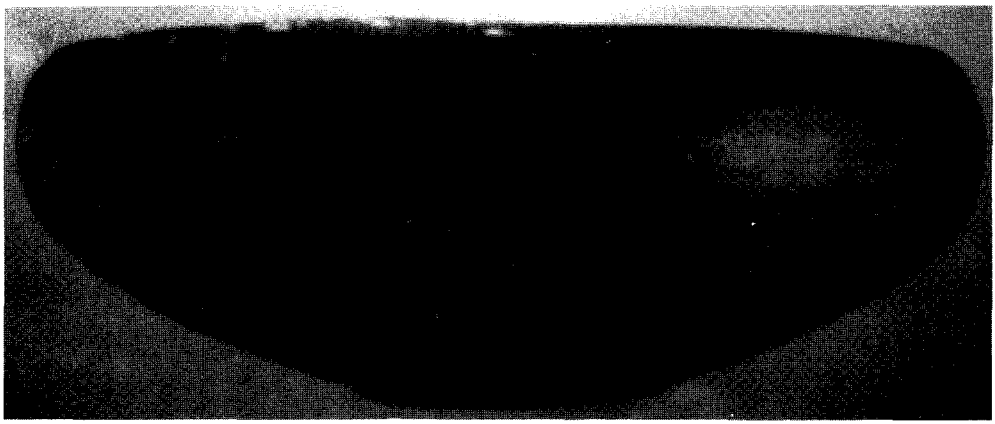

Şekil: 103
Açık kahverenginde, içeriye doğru daralan kenarlı toprak işi bir tabak.
Yüksekliği: 26.5 cm. M.Ö. 8-7. asır. Leningrad.

Şekil: 104
Kırmızı c ilalı, yuvarlak gövdeli, geniş ağızlı, kenarında üç tane boğa başı figürü olan toprak işi bir kazan.
Yüksekliği: 36.4 cm. M.Ö. 8-7. asır. Basel.

5) Çeşitli Örnekler

Şekil: 105, 106

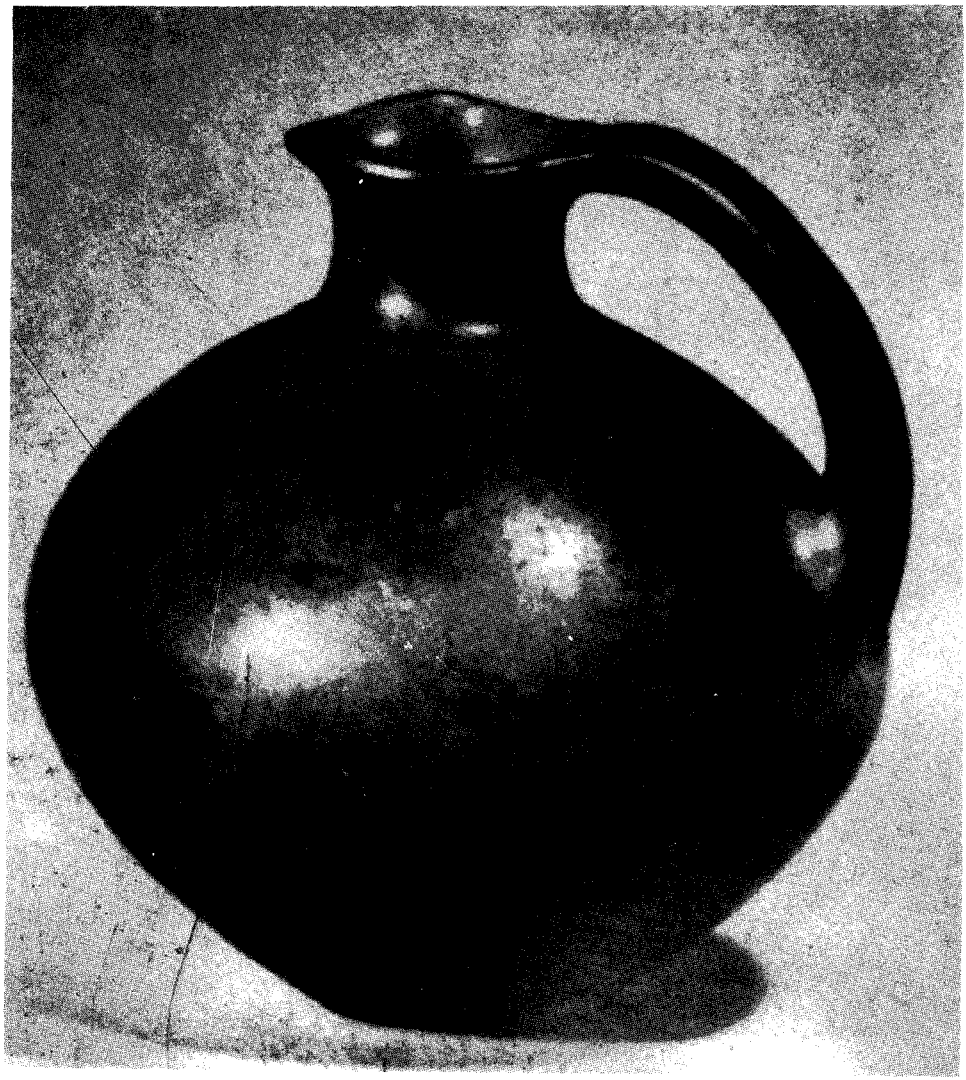

Şekil: 105
Kırmızı cilalanmış toprak iş bir testi. Testinin yuvarlak vücudu, dışarıya doğru eğimli bir ibiği ve yandan bir kulbu var.
Yüksekliği: 20 cm. Toprak Kale M.Ö. 7. yy.

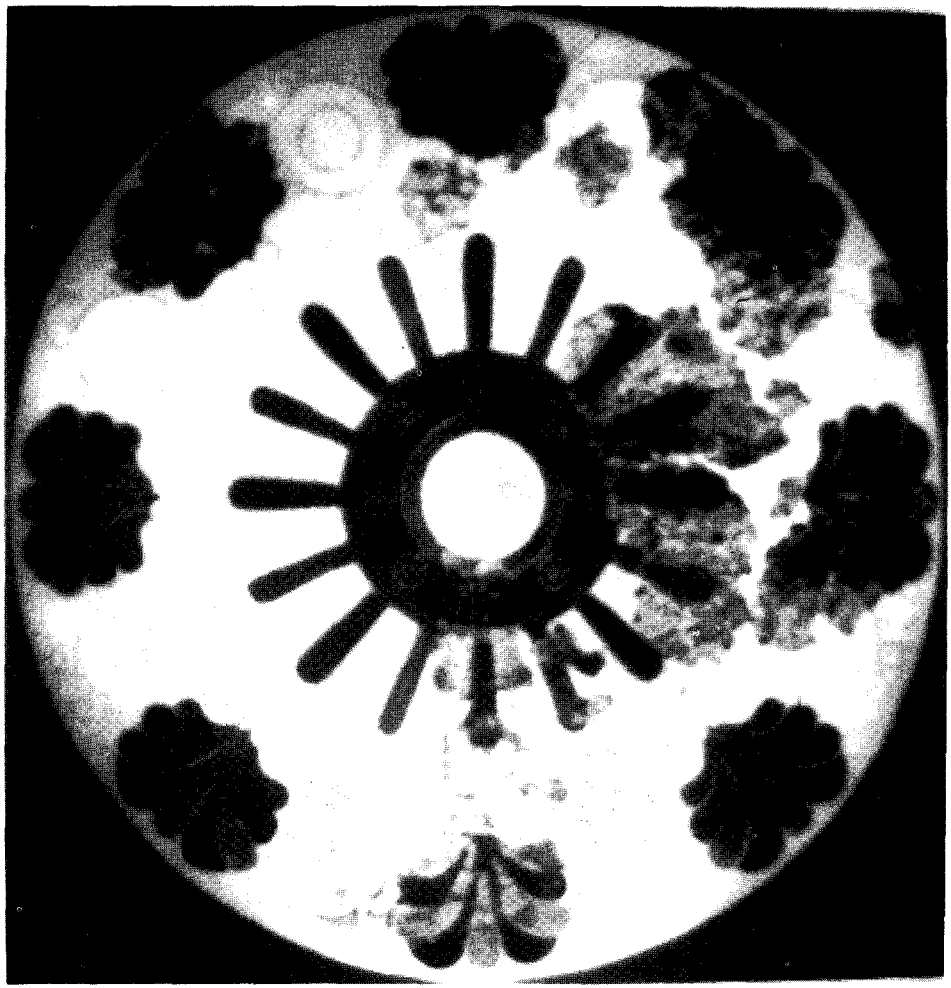

Şekil: 106
Karmir Blur'de bulunmuş ve restore edilmiş, kalıp şeklinde bir duvar süslemesi.

5. BÖLÜM

MANNAİLER

Coğrafi Konum

Assur savaş belgeleri ve hükümet bildirilerinden anlaşılabileceği gibi M.Ö. 8. asrın 30 ve 20. yıllarında Mannai ve ona bağlı yerlerle birlikte Urmiye Gölünün bütün yakası ve bugünkü Tebriz şehrinin bulunduğu yer, yani gölün doğu kıyıları ve hatta Safid Rud ırmağının aşağılarına kadar olan bölgeleri kapsıyordu. Mannailerin komşuları M.Ö. 8. yy'da Van Gölü çevresindeki Urartular, batıdan Assurlular, kuzeydoğudan Medler idi. M.Ö. 720'lere doğru Urmiye Gölünün kuzeyindeki bölgeler, aşağı Zap havzası, Diyala ve Safid Rud nehirleri arasında kalan bölgeler ya doğrudan doğruya, ya da dolaylı olarak Mannai ülkesinin kralı Iranzu tarafından yönetiliyordu. M.Ö. 714'te Mannai ülkesi Medyanın bir parçası haline geldi. (34)

Mannai Halkı

Mannai bölgesinde hangi etnik ögelerin ülkeye egemen oldukları net olarak bilinmemektedir. Birçok kereler bu unsurların Hurrili (Mittani) oldukları ileri sürülmüştür. (35) Helenistik Partların zamanında Urmiye Gölünün Mittani veya Mantian gölü diye adlandırılıyordu. Mannailerin Hurri asıllı olduklarının kanıtı olarak Mannai ve ona komşu olan isimlerin etimolojileri getirilmiştir. Assurlular Mannai ülkesinin iç Zamuas olarak kabul etmişlerdir. Zamuayı da Lulu ülkesi olarak belirlemişlerdir. Fakat Lulular ayrı bir kavim özellik taşıyıp taşımadığı tam olarak belli değildir. Onlar da Gutilerle aynı, fakat ayrı halkın boyundan geldikleri bilinmektedir. Mümkündür ki Mannailer de Qutilerin (Guti) bir bölümünü oluşturuyorlardı. (36)

Mannai toplumu yaygın derecede kabile yapısına sahipti. Mannai devletinin kapsamı içinde, Assur kaynakları saf Mannai kabilerinin yanısıra diğer bazı kabilerden de söz eder. Bu kabileler: Teurlianli, Massian, Dalian, Sunbian ve Kumardian kabileleridir. Kumudi şehir devleti M.Ö. 3. asırda Sümer yazıtlarında Hurri veya Quti kalesi olarak belirtilen Humurti ile aynıdır. Böylelikle Kumurti şehri kabilesi Kumar-

dian kabilesinin kökenini Kurri ya da Guti olduğu ortaya çıkar.

Mannailer tarihte ilk kez Assur kralı Salmanassar III. (858-824) yazıtlarından tanınmışlardır. Assurlular bu dönemde devlet sınırlarını batıya doğru genişletmek istiyorlardı. Bu amaçla da doğuya ataklar düzenliyorlardı. Bu ataklar sırasında Assur kralı Mannailere rastlamıştır. Bu dönemde Urartu kralı Menua, Mannai ülkesine saldırılar düzenlemiştir. Kral Menua da yazıtlarında Mannailerden söz etmiştir. Yine bu dönemde Mannailerin hükümet merkezi Hasanlu (Hazzanu) Urartular tarafından yıkıma uğramıştı.

Mannai bölgeleri yağmalama için ilgi çekici durumda idiler. Bu nedenle de bu bölgeler Assur ve Urartu arasında sürekli çekişme konusu olmuşlardır.

M.Ö. 720'lere doğru Urmiye Gölünün kuzeyindeki bölgeler Urartular tarafında zaptedilmişti. Urmiye Gölünün çevresindeki bölgeler, aşağı Zap havzası, Diyala ve Safid Rud ırmakları arasındaki bölgeler ya doğrudan doğruya, ya da dolaylı olarak Mannai ülkesinin kralı Iranzu tarafından yönetiliyordu. Kral Iranzu zamanında Mannai devletinin statüsü birinci sınıf devlet statüsüne gelecek şekilde yükseldi.

Assur kralı Sargon II.'nin yazıtında yaptığı akınlardan öne çıkarak belirttiğine göre Mannai, Assur'un bir köle devleti idi. İlk olarak ve belki de kral Iranzu'nun kendi isteği ile Assurlular Mannai ülkesinin iç işlerine M.Ö. 719 yılında karışmışlardır.

Iranzu'nu ölümünden sonra M.Ö. 716. yerine oğlu Aza geçti. Ancak kral Aza'nın Assur yanlısı olduğu gerekçesiyle bazı valiler Aza'ya karşı isyan ettiler. Aza'yı öldürerek vücudu Uauş dağına atıldı. Bunun üzerine Assur kralı Sargon II. Mannai üzerine bir sefer düzenledi. Aza'ya sarşı ayaklananlardan Badattu'yu derisini canlı canlı yüzdürerek öldürttü. Aza'nın yerine Iranzu'nu diğer oğlu Ullusunu'yu Mannai tahtına getirdi. Ancak Ullusunu Assur yanlısı politika sürdürmesi yerine, Urartu kralı Rusa I ile bir anlaşmaya vardı. Kral Assur sınırındaki bazı kaleleri Rusa I.'e bıraktı. Daha ülkesine dönmemiş olan Sargon II. Mannai başkenti olan Izzibia ve Armaiti şehrini ele geçirdi. (37) Bu arada iki bölge Mannai ülkesinden ayrılarak Assur vilayeti durumundaki Parsua'ya katıldılar. Ullusunu'nun Urartuya verdiği 22 kaleyi geri aldı.

Aynı anda yeni kurulan vilayet Harhar ve komşu bölgelerin içinde olduğu bir ayaklanma başladı. Sargon II bu ayaklanmayı bastırarak en önemli garnizonlarını buraya yerleştirdi. Harhar kalesi de belgelerde belirtildiğine göre Medya'nın zaptı için kuvvetlendirildi. Fakat kral buralarda diğer bölgelere boyun eğdirdiği gibi, buraya boyun eğdirmeyi başaramadı. Yöresel yöneticiler vilayet içindeki isteklerinde direndiler ve sadece Assura vergi vermekle yetindiler.

M.Ö. 714'te Mannai kralı hala Assur'a yılda iki kez vergi ödüyordu. Ama yakında Mannai ülkesi Assur'a olan bağlılığını koparark Medya'nın bir parçası haline geldi. Bu tarihten sonra Mannai tarihi Med tarihi ile bütünleşti Onun içinde mütalaa edildi.

MANNAİLERDE SANAT

Mannai kültürünün Urartu ve Luristan (Kassi) kültürü ile ortak bazı yanları vardır. Ama Mannai kültürünün kendine özgü özelliği vardır.

Mannailere ait sanat eserleri Taştepe ve bu tepenin batısındaki Solduz vadisindeki Hasanlu ve Sakız'daki Ziviye şehirlerinden çıkarılmışlardır. Hasanlu aynı zamanda Mannailer başkentlik yapmıştır. Bu şehir kalın duvarlarla çevrili idi.

Hasanlu ve Ziviye şehirleri Mannai sanat eserlerinin çıkarıldığı yer olması bakımından önem taşır. Hasanlu'nun tepe katları Cilali Taş Devrine ait yerleşimleri gösterir. Bunlar zamanımıza kadar gelmişlerdir.Şehir duvarları kale ve kule burçlarıyla kuvvetlendirilmişti. Bu kale burçları tarafından yönlendirilmiş geçiş yolu batıya bakıyordu. Tamamen gömülmüş bölgenin önde gelen yapısı büyük bir saray ya da tapınaktı. Bu binanın cephesi doğuya dönüktü. Bu bina duvar örgüsünden anlaşıldığına göre, iki katlı bir bina idi. Binanın alt katında doğuya bakan bir oda vardı. Bu oda bir koridorla batıya bakan başka bir oda ile bağlanmıştı. Batıya bakan oda gizli bir koridorla şatonun batı duvarlarına çıkıyordu.

Şatonun odalarında ve buralara bağlı küçük odalarda silahlar, cam çinileri, kaplar ve bronz eserler vardı. Bunlardan başka biri kova ve biri kadeh olan iki tane daha dikkate değer eser vardı. Kova gümüştendi ve 20 cm uzunluğu vardı. Bu kova iki sıra figürle süslenmişti. Üst sırada kazanılmış bir zaferden sonra arabaları, esir ve askerleri görüyoruz. Onun altındaki sırada zot şekilde yerleştirilmiş hanedan armacılığına ait olan hayvanlar, bir at ve bir aslan vardı. Kadeh stili tamamen değişikti. Kadeh 20 cm yüksekliğinde ve altından yapılmıştı. Bu kadeh anlaşıldığına göre bir yangın sırasında onu yukardaki kattan indirmek isteyen üç silahlı adamla birlikte aşağıya düşmüştür. Bu üç adam yıkılmış duvar ve çatının altında ezilmişler ve altın kadeh yaralar almıştı. Kadehin üstündeki işlemenin ilk sırası hayvanlar tarafından çekilen arabalardaki tanrılardan oluşuyordu. Bu arabaların ilkini çeken boğanın ağzından köpük fışkırıyordu. Bu fışkıran köpük alttaki sıraya kadar inmişti. Alttaki sırada, ayrı tutulmuş tanrıların ve kahramanların figürleri vardı. Böyle ince bir sanatla yapılmış bu sanat eserini sanat değeri, sanat yönünden Mannailerle çok eski bağları olmalı.

Bulunan kadeh, yanında bulunan diğer eserlerin en eskisidir. Tanrıları çeken boğa M.Ö. 2000 yılından sonraki Küçük Asya'daki Suriye ve Mezopotamya'da bulunan hayvan figürlerine benziyor. İkinci tanrının başında ve omuzlarından çıkan güneş ışınları M.Ö. 2300'lerde Akkadlar tarafından kullanılan, güneş tanrısı Şamaş tarafından saçılan ışınlara benziyor. Altta bir kadın figürü vardır. Bu kadın arabasının Sümer kahramanı Etna gibi bir soylu tarafından çektiriyor. Aslanın üstünde oturmuş elinde ayna olan tanrıça, Kuzey Suriyeki tanrıça Kubaba'nin oturduğu şekilde oturmaktadır. Kadınlardan olsun, erkeklerde olsun saç ve giysi şekli İranlılarınkine benzemektedir. Altın yapıtın ikinci sırasında bir kahraman, kuyruğu balık kuyruğu şeklinde başlayan, üç köpek başı ile biten bir canavarla dövüşüyor.

Hasanlu'da bulunan kadeh kadar ünlü olan Ziviye hazinesi eski Mannai bölgesinin güney sınırında bulunmuştur. Mannainin bronz bir sandıkta saklı olan zengin altın hazinesi Ziviye'de bulunmuştur. Ziveye şatosunda, sileh kalıntıları ve mobilyalar arasında bir altın ve öteki şeylerle dolu olan bir bronz sandık bulunmuştur. Bu sandık Assur stili süslenmişti. Bu süslemelerde belki de Urartulardan alınmış olan esir figürleri vardır. Hazinede: Bir tane altından, göğse takılan süs eşyası, bir tane aslan başlarıyla süslenmiş altın bilezik, bir altın kama kılıfı, boş altın aslan kafaları, kuş

kafalı canavarlar, palmiyelerle süslenmiş bir altın vazo, küpeleri ile birlikte altın bir kemer, fildişinden mobilya levhaları ve fildişi sandık bölmeleri. Hazinede bulunan sanat eserlerinin en ilginç yanları stillerinin çeşitliliğidir. Eşyaların M.Ö. 9. yy- 7. yy'lık tarihleri vardır. Ziviye hazinesi Med kralı Key Astiyages tarafından tekrar toplatılmıştır.

ÖRNEKLER

Mannai sanat eseri çıkış yerlerine göre.

1) Ziviye'den çıkarılan sanat eserleri,

2) Hasanlu'dan çıkarılan sanat eserleri.

1) Ziviye'den çıkarılan sanat eserleri
Örnekler:

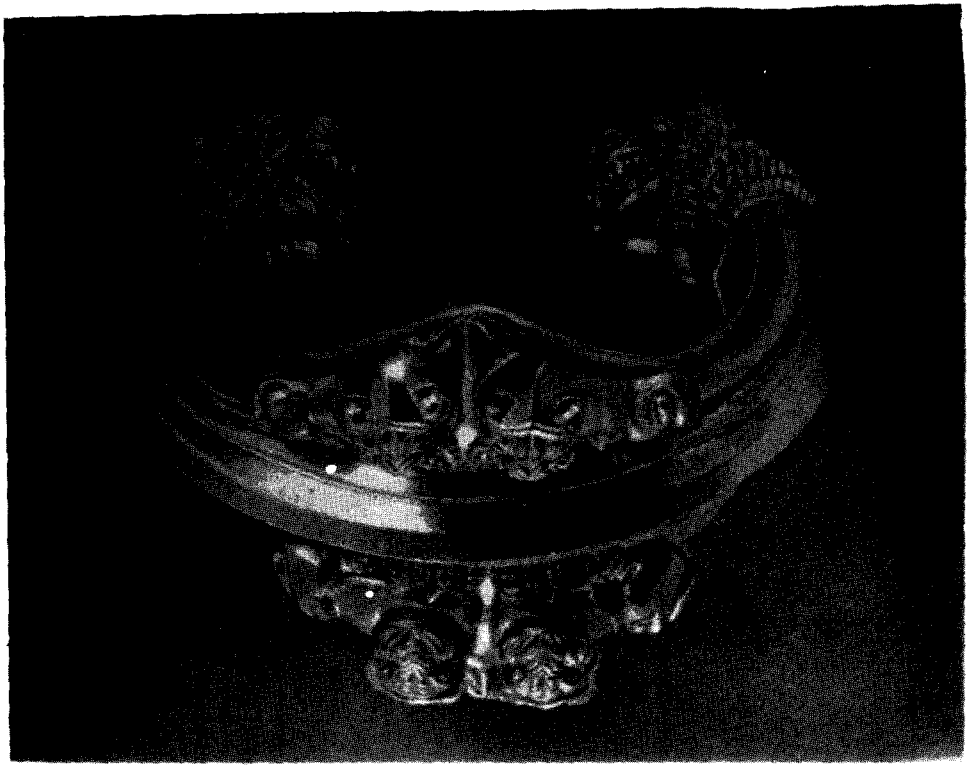

Şekil: 107
Altın bilezik.
İki tarafı aslan başlarıyla süslenmiş. Bileziğin gövdesi içeriye doğru gittikçe üçgen şeklinde genişliyor. Burada birbirine karşıt iki aslan başı süslemesi var. Tahran Arkeoloji Müzesi

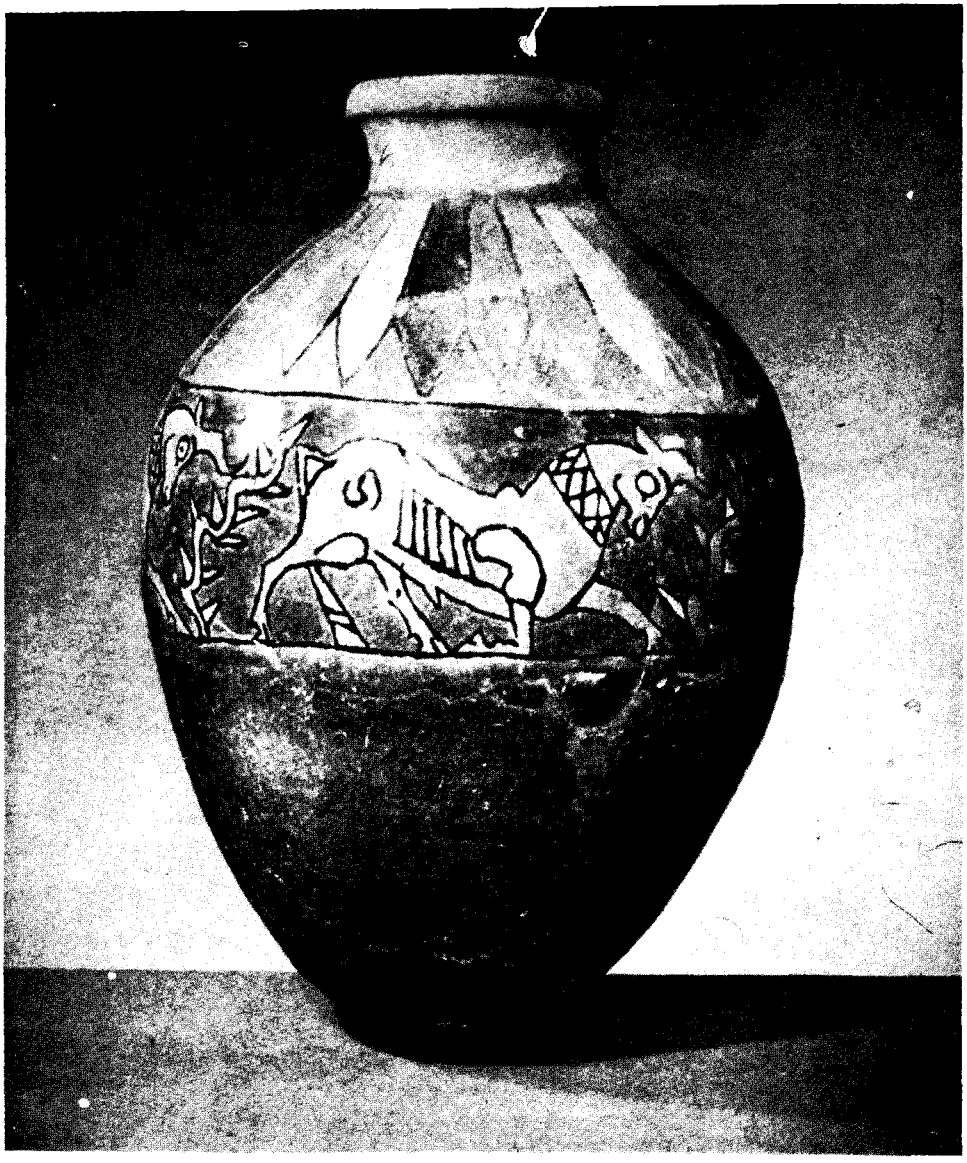

Şekil: 108
Ziviye'den renkli mine ile yapılmış süslemeleri olan toprak işi bir vazo.

Şekil: 109
Ziviye'den altın bir gerdanlık. Gerdanlığın birbirine eklendiği zamanki uzunluğu: 36 cm.
M.Ö. 8-7. asrın sonu. Tahran Arkeoloji Müzesi.

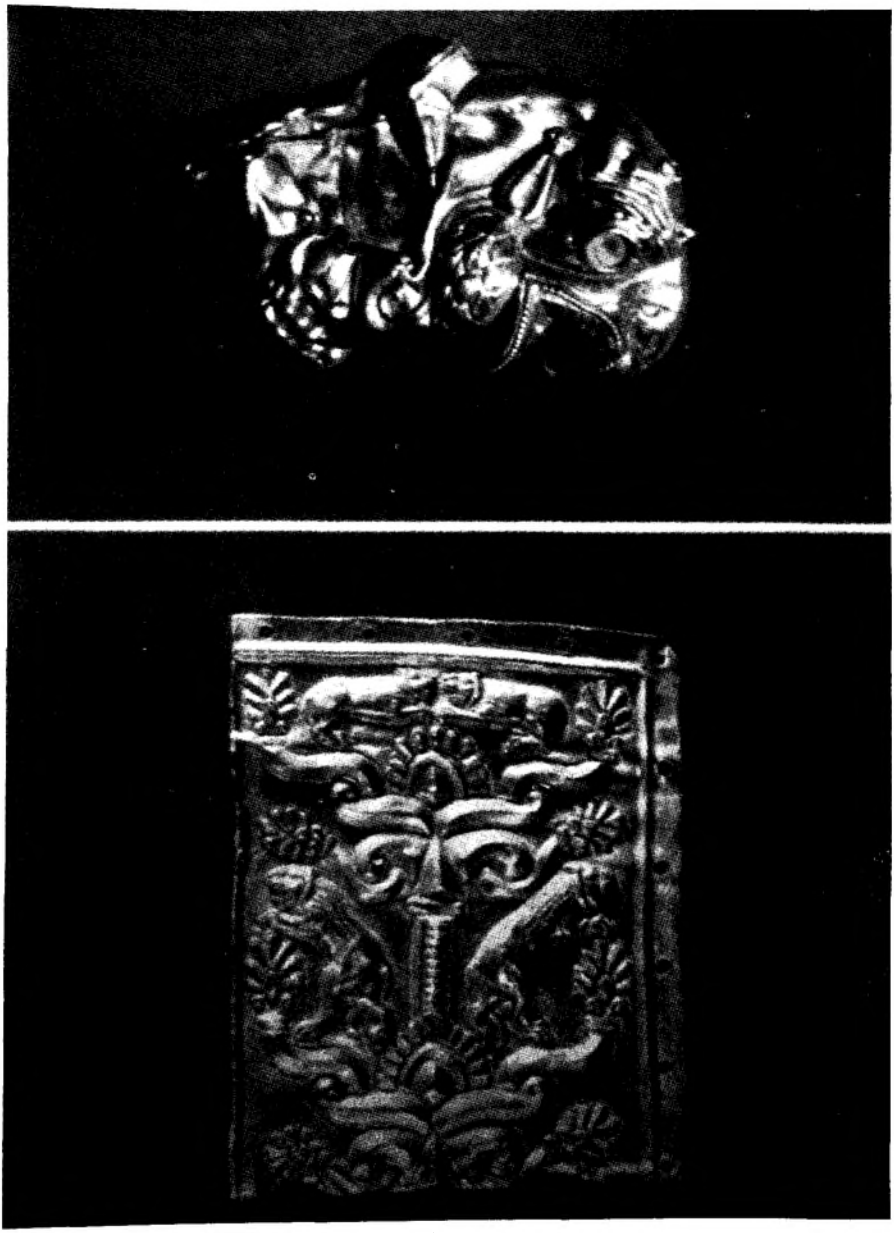

Şekil: 110
Yukarıda: Ziviye'den yarısı aslan ve yarısı kaplan farzolunan ejderha kafası. Yüksekliği: 7 cm. Genişlik: 4.5 cm. M.Ö. 7. asır
Tahran Arkeoloji Müzesi

Aşağıda: Ziviye'den kabartmalarla süslenmiş altın tabaka.
Yüksekliği: 7 cm. Genişliği: 5.7 cm. M.Ö. 9. asır
Filadelfiya Universite Müzesi.

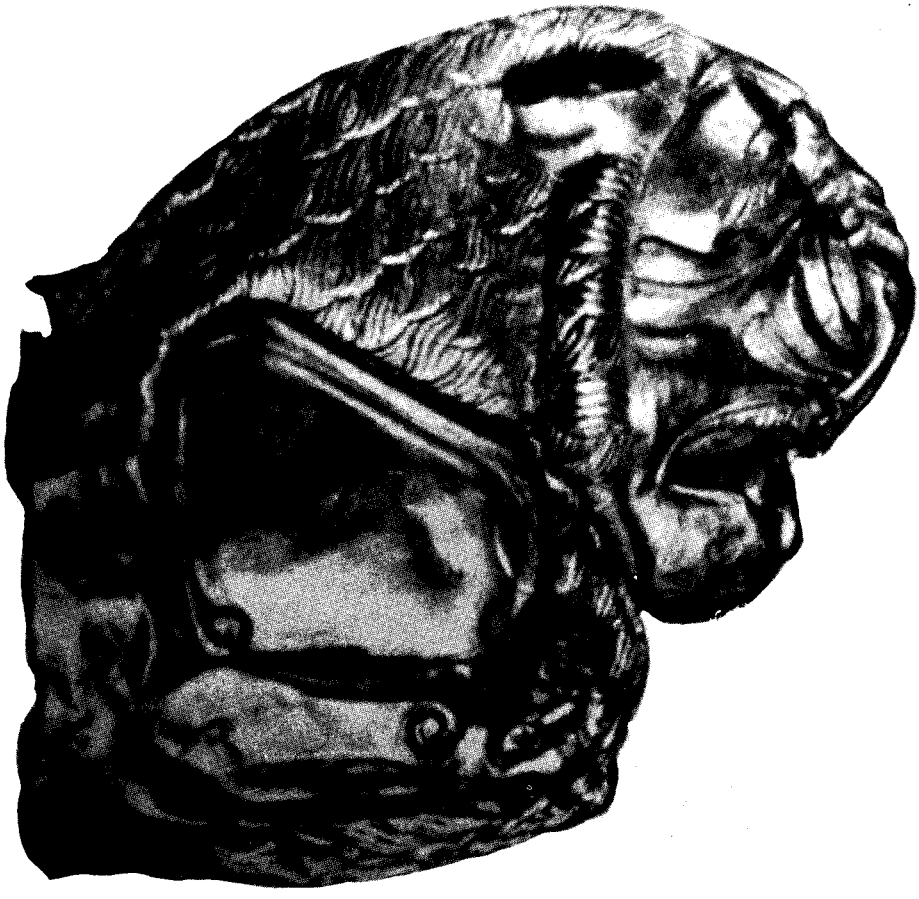

Şekil: 111
Ziviye hazinesinden, altından yapılmış bir aslan veya ejderha ağzı. Ejderha Urartu ejderha başları ile çok yakından benzerlikler taşımaktadır. Aynı çeşit başlar Yunan kazanlarının üzerinde de bulunduğundan, bunların da aynı amaçla kullanıldığı zannedilmektedir.
Yüksekliği: 8.2 cm. M.Ö. 7. asır. Tahran Arkeoloji Müzesi.

Şekil: 112
Küçük bir takı. Belki bir kalkanın, kenarları bükülmüş tel ile ve küçük taneciklerden süslenmiş bir koç kafasıdır. Bu, Ziviye yakınlarındaki Kaftanlu'dan gelmedir. Yüksekliği: 7.5 cm. M.Ö. 7. asır.
Missori, Kansas şehri, Atkins Müzesi Nelson galerisi

2) Hasanlu'dan Çıkarılan Sanat Eserleri:

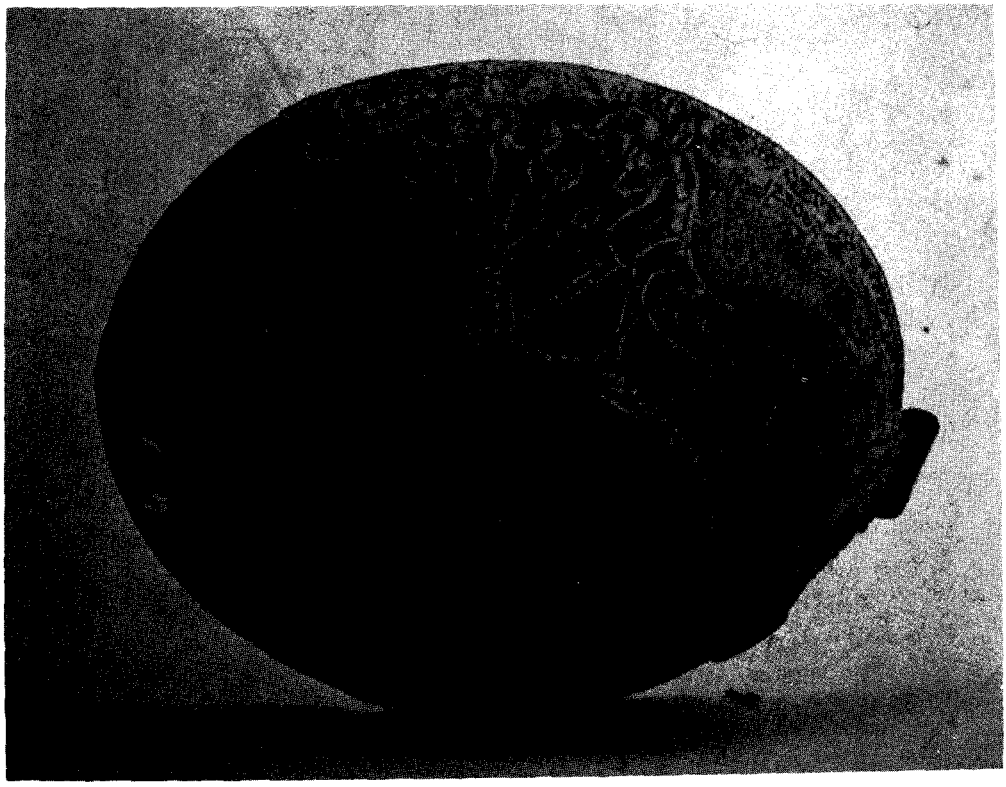

Şekil: 113
Bir ağaca iki boğa figürü ile süslenmiş, Kermanşah'ta bir mağarada bulunmuş bir tabak.
(Hasanlu yapısı)
Yüksekliği: 4.37 cm. Genişliği: 17 cm. M.Ö. 12-11. asır
Londra-British Museum

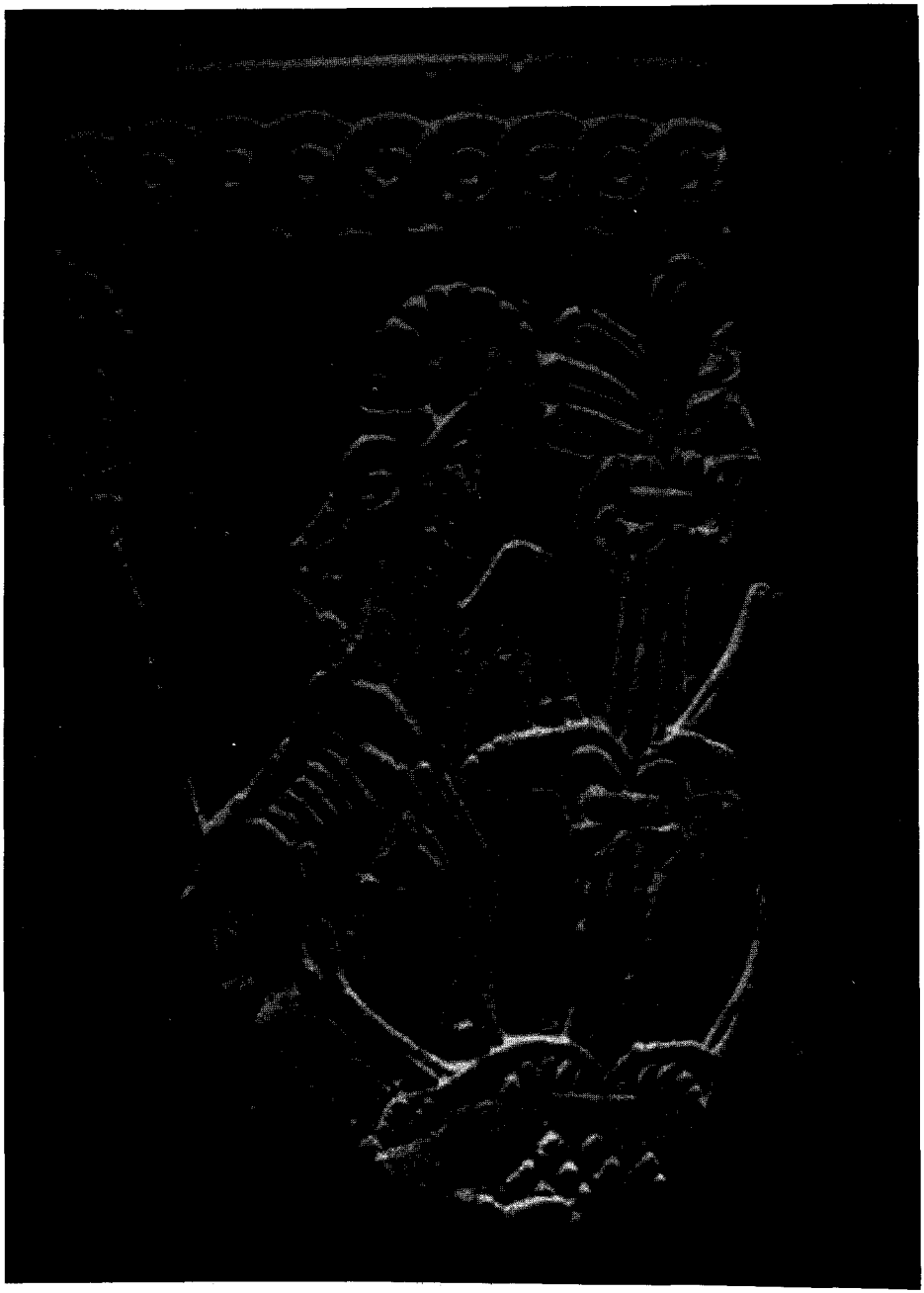

Şekil: 114
Hasanlu'dan mavi cama benzer bir materiyalden yapılmış kabın bir parçası. Bu parçada bir ağaca dayanmış dağ keçisi görünmekte.
M.Ö. 9. asır Tahran Arkeoloji Müzesi

Şekil: 115
Hasanlu'da bulunan gümüş bir kovanın figürlü süslemesinden detay.
Kovanın yüksekliği: 17 cm.
Ağız açıklığı genişliği: 10 cm. Dip genişliği: 6.8 cm.
M.Ö. 9. asır Tahran Arkeoloji Müzesi

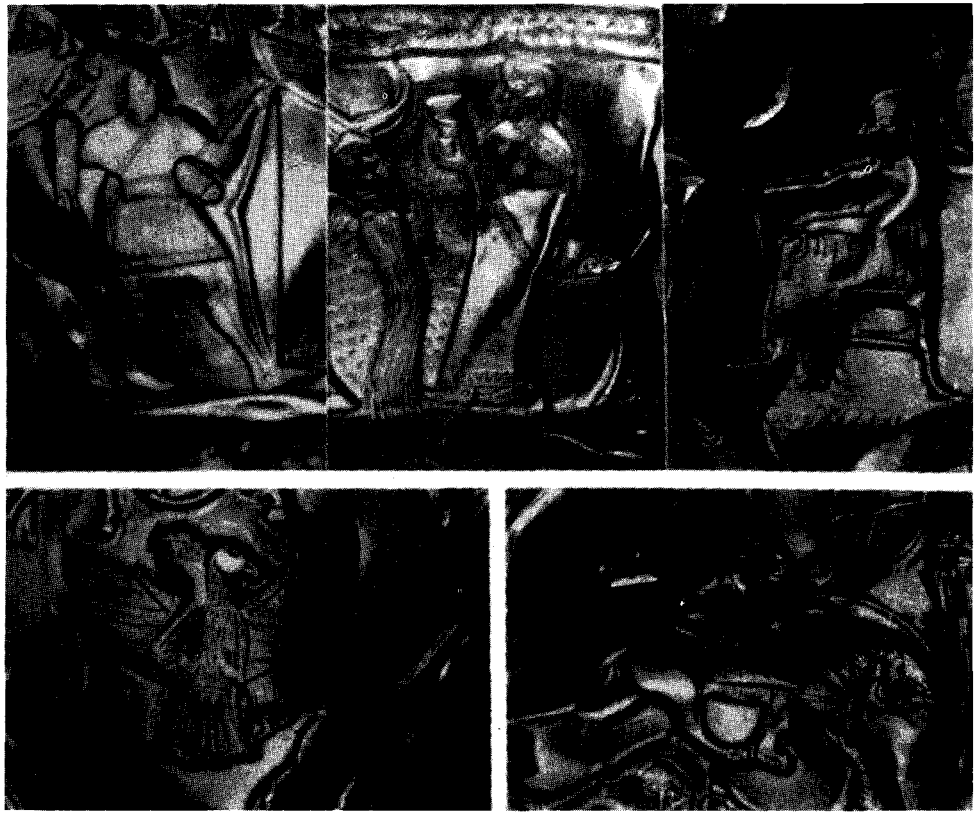

Şekil: 116
Hasanlu'da bulunan bir altın tas üstündeki kabartmalardan detaylar. Bu kabartmalarda ok atıcısı, bir kartalın sırtındaki tanrıça, tahtta bir tanrı, aslanın sırtına binmiş bir tanrıça görülmekte.
Taşın yüksekliği: 20.6 cm. Genişliği: 28 cm.
M.Ö. 12-10. asır Tahran Arkeoloji Müzesi

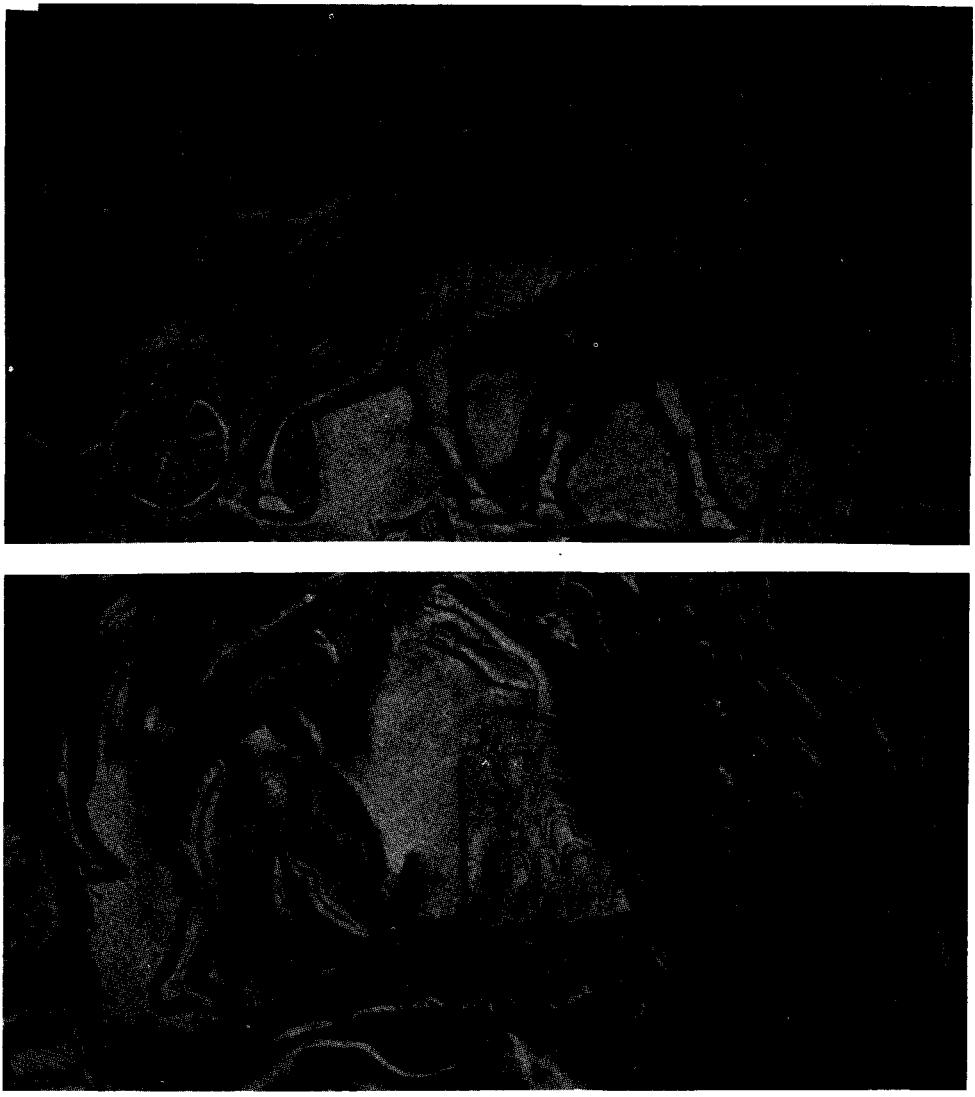

Şekil: 117
Hasanlu'da bulunan altın bir tasın üstündeki kabartmalardan detaylar. Yukarıda: Gök tanrısı bir boğa tarafından çekilen bir arabaya binmiş. Boğanın ağzından köpükler akmakta. Aşağıda: Bir dağ canavarı ile yapılan bir çatışma gösterilmekte.
M.Ö. 12-11. asır

6. BÖLÜM

MEDLER

Coğrafi Konum

Med ülkesi Medya'nın sınırları çeşitli yazarlar tarafından değişik olarak verilmiştir. Ama bu belirlemeler değişik zamanlar içinde ve aralarında farlılıklar fazla değildi. Kuzeye doğru olan sınırı önce Urmiye havzasına ve bu yönden gelen sıradağlar, daha sonra Aras ırmağı ve en sonunda Kaspi denizinin güneyindeki ve batısındaki dağ zincirleri olarak gösteriliyor. Batıya doğru Zagros ortalarından Urmiye ve Van havzalarını birbirinden ayıran Zagros zincirinin devamı. Doğuya doğru ise tam olarak doğal bir sınır yoktur. Buradaki büyük platonun ne kadarının Medyaya veya Persiya'ya ait olduğu bilinmiyor. Hamadan'ın durumuna bakıldığında, burası başkent olduğundan merkezi bir durumunun olduğu var sayılarak sınırının bugünkü İran-Irak sınırına yakın bir yerde olduğu söylenebilir. (38)

Assur politika ve savaş kaynaklarına göre Medler ve Persler tarihte M.Ö. 9. yy'ın ikinci yarısında merkezi Asya ve dışardan gelen akınlara karşı çok iyi savunulabilen bölge olarak bilinen Persiye, Elam, Urartu ve Assura derece derece yayılan Indo-Germen kabileler ile aynı zamanda görülmekteydiler. Medler Hamadanın geniş düzlüklerinde ve Demavend dağının güneyindeki bölgelerinde, güneyde de Orta Persiya'nın çöl bölgesinde, Persler ise şimdiki Pers bölgesinde Bachtiyaren ve eski Elam bölgesinde görülmekteydiler. (39)

Med Ayaklanmasından Önceki Dönem

Medler tarihte ilk kez Assur savaş bildirileri ve devlet politika kayıtları ile tarihi belgelerde yer almışlardır. Assur kralı Salmanassar III. (858-824) M.Ö. 835 yılında ülkesinin sınırlarını doğuya doğru genişletmek amacıyla sefer düzenlemiştir. Kral bu seferini yalnız Perslerin ülkesi Parsuwa'ya değil, Med ülkesi Medya'ya da yapmıştır. Salmanassar III. bu seferinde Medlerle tanışmıştır.

M.Ö. 720'lere doğru politik durum şöyle idi: Güneye ve güneydoğuya doğru Ma-

dai (Med) genel kavramı içinde sayılan bağımsız birlikler vardı. Bu birlikler ya tamamen bağımsız ya Mannailere ya da Assur'a bağlıydılar. (40) Sargon II. (722-705) yönetimindeki Assur orduları birkaç kez Medya içerlerine kadar girmişlerdir. Fakat Assur'un sınırları Sargon II'nin genişlettiği yerden bütün uğraşılara ve istemlere karşın daha ileriya götürülememiştir. Bu sınırları dağlık bir bölge olan buralarda yerinde tutmak da Assurlular için kolay bir iş değildi.

MED BAŞKALDIRISI ve MED KRALLIĞININ KURULUŞU

M.Ö. 674 veya 673 yılının Mart-Nisan ayının, Assur yeni yılında Medya'da isyan başladı. Başlangıçta üç vilayette, Kar-Kaşşi, Maddai ve Şapar'da başladı. İsyan ortaklaşa üç Medli prens, Kaştarati, Manitiarsu ve Dussani tarafından yönetiliyordu. İsyanın etkili lideri Kaştarati idi. Bu üç vilayetin doğusundaki Medya bölgeleri Assurlulardan ayrılmışlar, ayaklanmalara katılmışlardı. Kaştarati bu bölgeler tarafından da lider olarak tanınmıştı. Böylece Kaştarati bütün Medya birliğinin lideri olarak seçildi.

Safid-Rud vadisinin merkezi yerlerini ve bugünkü Hamadan bölgesini ellerinde bulunduran bu üç liderin ortaklaşa harekete geçmeleri ve bunların Mannailerle olan birliği isyancıların birkaç cephede harekete geçme olanağı veriyordu. İsyan bir ateş hızı ile yayıldı. Başlangıçta üç ana bölgenin sınırlarını aştı. M.Ö. 674 veya 673'ün Nisan-Mayıs aylarında Kaşatarati ordularınn komşu vilayet olan Kişessu'nun aynı adlı kalesini kuşattığını görüyoruz. M. Ö. 673 veya 672 yılının Mart ayında Assurlular Kaştarati ile bir görüşme yolunu denediler. Assurlular Kaştarati'ye birden fazla mesaj yollamalarına bakılırsa işler pek yolunda gitmiyordu.

Assurluların Kaştarati ile kurmak istedikleri ilişki gerçekleşmeyince, yandaşları birbirire düşürme yoluna gittiler. Bunun içinde her yerin liderine ayrı ayrı mesajlar yolladılar. Kaştarati de Assurluların eskiden beri düşmanları olan Kalde lideri Nabuşumişkun ile diplomatik ilişki kurmaya çalışıyordu.

Kaştarati, Heredot tarafından Deioces (Diyakos) olarak adlandırılmaktadır. Diyakos, yine Heredota göre Ekbatana şehrinin kurucusu ve prensi idi. Diyakos öldükten sonra, yerine oğlu Key Feruars (655-625) Med krallık tahtına geçti. Key Feruars ordusuna karşı olan tutkunluğu ile ün salmıştır.

Key Feruars Assur kralı Assur Banipal'e karşı yapılan savaşta yenildi. Savaşın bir yerinde Key Feruars Assurlular tarafından öldürüldü. Med ordusunun yenilmesi üzerine Assurlular Med ülkesine girerek yağmalama hareketlerine başladılar. Bu dönem sonunda Key Feruars'in oğlu Key Aksar (625-585) Med kralı oldu. Med kralı Key Aksar ilk iş olarak Assur'un ülkesine yaptığı saldırıları durdurdu. Babil ile el altından anlaştı. Babil kralı Kalde'li (Keldanili) Nabopolassar (625-605) ile Ekbatana da bir antlaşma imzaladı. Med kralı Key Aksar Med Babil birleşik ordusunun başına geçerek M.Ö. 623 yılında Nineve şehrine saldırdı. Nineve'yi kuşatmaya aldı. Bu sırada İskit kralı Protothyes'in oğlu Madyas önderliğindeki İskit ordusunun kuzeyden gelerek Medya'nın kuzeyinin işgal ettiği haberi geldi. Key Aksar haber üzerine Nineve şehri kuşatmasını kaldırarak geri döndü. Ne ki İskitleri ülkesinden çıkaramadı. İskitler M.Ö. 652-625 yılları arasında Med ülkesini 28 yıldan sonra Med kralı Key Aksar bir eğlence sırasında tüm İskit şeflerini kılıçtan geçirdi. Şeflerin öldürülmeleri üzerine çapulcu halk İskitler ülkelerine geri döndüler. Kılıçtan kurtulan bazı İskit şefleri de Anadolu'daki Lidya devletine sığındılar.

Bu olaydan sonra Key Aksar tekrar Babil ordusunu da yanına alarak ikinci kez,

MEDLERDE SANAT

Med sanatının özelliklerini açıklamak şu anda çok zordur. Çünkü kesinlikle Medlere ait olduğunu bildiğimiz hiçbir sanat eseri gün ışığına çıkarılmamış ve Medlerin sanat eserlerinin özelliklerini açıklayan yazıtlar bulunamamıştır. (42)

Yine de Medlerin bir sanatı olduğu kesindir. Çünkü bu sanat M.Ö. 8. ve 7. asırda çeşitli sanat eserleri ile M. Ö. 5. asırdaki Pers-Achamenid sanatı arasında arabuluculuk etmiştir. Kuzeybatı Persiya'daki (şimdiki Kürdistan) ve Azerbeycandaki birkaç tane kaya mezarı Herzfeld tarafından Medlere ait mezarlar olarak gösterilmektedir. Bu atfetmelerin hiçbiri sağlam verilere dayanmamaktadır. Bu mezarlardan çoğu Achamenidlerin ve geç Achamenid eserleri de olabilir. İlgi uyandırıcı Qyzqapen ismi verilmiş bir kaya mezarı şu anda Pers sınırındaki Irak Kürdistanında bulunmaktadır. Bu mezarda arka plandaki IYONYA çeşidi, yanları volütler halinde yuvarlaklaştırılmış, iki yarım sütuna dayanmış, kayanın derinliklerine kadar oyulmuş genellikle üstü kapalı sütunlar koridoru bulunmaktaydı. Kayada üstüne desenler oyulmuş tahta kirişlerden tavanı olan üç mezar odası şimdiye kadar korunarak gelebilmiştir. Mezarın dış duvarı ise üstünde, kurban taşının iki yanında görünen iki adam figürü bulunan bir kabartma ile söslenmiştir. Bu kabartmadaki kurban taşı (atları) herhalde ateş atları idi. Bu atların içindeki ateş çok şematik olarak gösterilmekte. Buradaki figürler Persepoliste olduğu gibi Med giysileri giymişlerdi. Bu giysiler ceketten ve altında deriden olduğu tahmin edilen dar bir pantolondan oluşmaktaydı. Figürlerden birisi yakası kürk ile kaplı olan, kolları yan tarafa boş olarak sarkıtılmış bir palto giymekte. İki figürün başında da şal gibi iki uçları olan, bu iki ucuda birleştirilip aşağıya doğru sarkıtılan bir başlık bulunmaktaydı. İki figürün elinde de ve ayaklarının üstüne koyup sol ellerinden tuttukları birer yay bulunmakta. Bu kabartmadaki figürler bize Hasanludaki, üstünde ok atıcılarının bulunduğu altın bir tabağın üstündeki figürleri anımsatmaktadır. Bu figürlerin kabartmada gösteriliş şekillerini eski Küçük Asya'da kullanmak adet olmadığından, Hasanlu'daki demir devrinin başlangıcında yapılmış olan altın tabağın üstündeki figürler ile bundan daha sonraki devirlerdeki Med veya Pers kaya mezarındaki bu kabartmadaki figürler ile bir ilişki olmalı. Bu motifin daha sonraki devirlere nasıl taşındığını araştırmak olanaksız gibi bir şey.

Qyzqapan'daki ve çevresindeki mezarların Med veya Achamenid zamanından oldukları, özel kişiler için Architectonik (teknik yönden mimarlığı andıran) şekilde yapılmış, Persiya da daha eski şekillerde bulunan döşeli mezarlardan oluşmaktadır. Bunların belki de küçük Asya'daki Frigya mezarları ile bağlantıları bulunmakta. Kaya Mezarlarındaki Ivonya stilini andıran sarmal bir şekilde kıvrılan, süs kıvrımı olan ve özellikle Qyzqapan'daki palmiyeli, bütün veya yarım sütunlar kullanıldığı Hasanlu'daki kalıntılardan anlaşılmaktadır. Bunların başlıkları bugüne kadar ulaşamamış olan tahta sütunlardı. Suriye, Assur ve Babil'in M.Ö. 9. ve 8. asırdaki görüntülerindeki, sarmal bir şekilde kıvrılan, süslü büklümü olan sütunlar belki de tekrar inşa edilmiş Pers sütunları idiler. (43)

M.Ö. 614 yılında Assur'un Nineve şehrine saldırdı. Nineve ve diğer Assur'un ünlü şehirlerinden Assur şehirlerini ele geçirdi. Her iki şehri uzun yıllar oturulamayacak şekilde yıktı. Bu olayla birlikte Assur'un son kralı Sisera Işgun (620-612) kaçtı. Harran şehrine giderek oraya sığındı. Key Aksar kralın peşini bırakmayarak Harran şehrini kuşatmaya aldı. Şehre saldırarak aldı. Böylece Assur devleti Medler ve Babilliler (Keldaniler) tarafından M.Ö. 612 yılında ortadan kaldırıldı. Bu yıl, yani 612 yılı Kürtlerin ulusal bayramı Newroz'un da başlangıç yılı olmuştur. Newroz o tarihten beri Kürtler tarafından kutlanır.

MED İMPARATORLUĞU ve MEDLERİN ORTADAN KALDIRILIŞI

Her ne kadar Urartular Assurlara karşı Medlerle bir birlik oluşturup çeşitli defalar Assur üstüne yürümüşseler de, Key Aksar Assur devletini ortadan kaldırdıktan sonra Urartu krallığının üstüne yürüdü. M.Ö. 600 yılında Urartu krallığını yıkarak, Urartu devletine son verdi. Urartu ülkesini kendi ülkesine kattı bu olay üzerine Urartu halkının büyük bir kısmı Med birliği içinde yer aldı. Bir kısmı da Ararat dağının yükseltilerine çekilerek orada yaşamlarını sürdürdüler.

Med kralı Key Aksar bundan sonra, daha önce kılıcından kurtularak Lidyalılara sığınan İskit beylerinin Lidya kralı Aliyet'ten geri istedi. Kral Aliyet Key Aksar'ın geri istediği İskit şeflerini vermedi. Bunun üzerine Medler Lidya ülkesine saldırdılar. Ancak Lidyalılar Medlere karşı ülkelerini kahramanca savunuyorlardı. Lidya-Med savaşı altı yıl devam etti. Bu altı yıl içinde tüm Kürt kökeni boylar Medlere yardım ettiler. Bazı tarihçilere göre, altıncı yılın sonunda, savaşın tüm kızgınlığıyla sürdüğü bir anda güneş tutulması oldu. Güneşin tutulmasının her iki taraf tanrıların gazabı olarak kabul edip savaşmaktan vaz geçtiler. Babil kralı Nabopolassar'ın araya girmesiyle her iki devlet arasında bir barış antlaşması imzalandı. Bu antlaşmaya göre Kızılırmak her iki devletin sınırı olarak kaldı. Böylece Medler imparatorluk aşamasına gelerek sınırlarını doğudan Pers körfezi, batıdan Kızılırmak, güneyden Babil, kuzeydoğudan Kaspi denizi, kuzeybatıdan da Karadeniz'in kuzeybatısındaki Kaska ülkesine kadar uzandı. Sonuç olarak ta Med imparatorluğu tüm kökeni Ari boyları da yönetimi altında birleştirdi.

Key Aksar İskit dönemini de içeren kırk yıllık krallıktan sonra öldü. Yerine oğlu Astyages (585-550) Kral Astyages barış-sever bir kimse idi. Onun döneminde Med halkı, ülkeleri Medya'da mutlu idiler. Ancak Astyages sarayındaki gösterişle yaşamından dolayı bazı Medli soylular tarafından desteksiz bırakılmıştır. Bu sırada Pers kralı Krus (Cyrus) (559-530) bazı Med soylularının sonucu Astyages'in başkenti Ekbatana'ya bir saldırı düzenlemiştir. Yaptığı saldırı sonucu kral Astyages tahttan indirildi. Ekbatana ele geçirilerek Med imparatoluğuna M.Ö. 449 yılında son verildi. Ekbatana şehri yine Pers imparatorluğu başkenti olarak kaldı. Medlerin ortadan kaldırılmasından sonra yönetim Persleri Achaemenied (Ahamenid) sülalesinin eline geçti. Bu sülale daha önceleri büyük çapta Medlerin etkisi altında idi.

Eskilerin bize anlattıklarına göre Persler Medlerin kültürlerinden başka onların dinini de kendilerine mal etmişlerdir. (41)

Şekil: 119
Kulpları çifte dağ keçisi kafasından yapılmış altından bir kupa. Kupa şimdiye kadar benzeri görülmüş bir Med yapısıdır. Gövdedeki yivli süsler Hamadan'da bulunan diğer kaplardakilerle yakından benzerlikler taşır.
Yüksekliği: 10 cm. M.Ö. 7. asır Sinsinati Sanat Müzesi

Şekil: 118
Sapları iki altın başı figürüyle süslenmiş altın bir kupa.

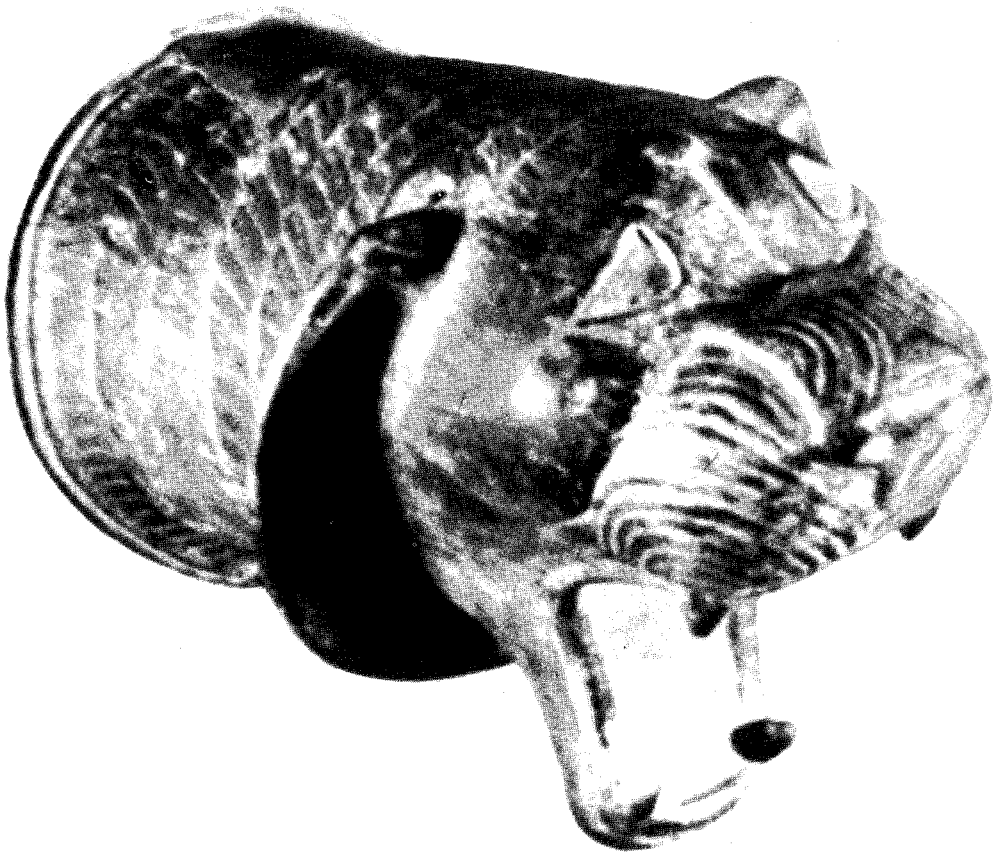

Şekil: 120
Ucunda bir aslan kafası bulunan bronzdan bir kadeh. Kuzeybatı İran'da bulunma. En aşağıdaki çene tutacak yeri oluşturmaktadır. Ya Medlerin ya da Urartularındır. M.Ö. 8. asır. New York- Pomerance Kolleksiyonundan.

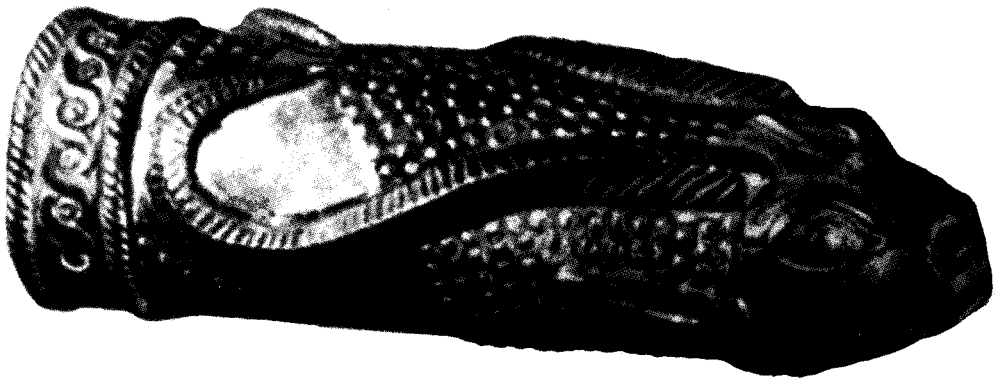

Şekil: 121
Ceylan başı şeklinde bir bileği taşı. Altından kabartılmış küçük noktacıklar halinde tanecikler-le süslenmiştir. Hamadan'da bulunmuştur.
Uzunluğu: 7.5 cm. M.Ö. 8. asır Tahran Arkeoloji Müzesi

Şekil: 122
Güneydoğudaki Maraş'tan bir kupa. Gövdesi diz çökmüş bir boğa şeklindedir. Kupa kısmı gümüştendir ve de süslenmiştir. Boğanın göğsündeki, başındaki ve gövdesindeki süslemeler Urartularınkine benzemektedir. Belki Medlerin olabilir.
Yüksekliği: 17.5 cm. M.Ö. 7. yy. İngiltere Müzesi.

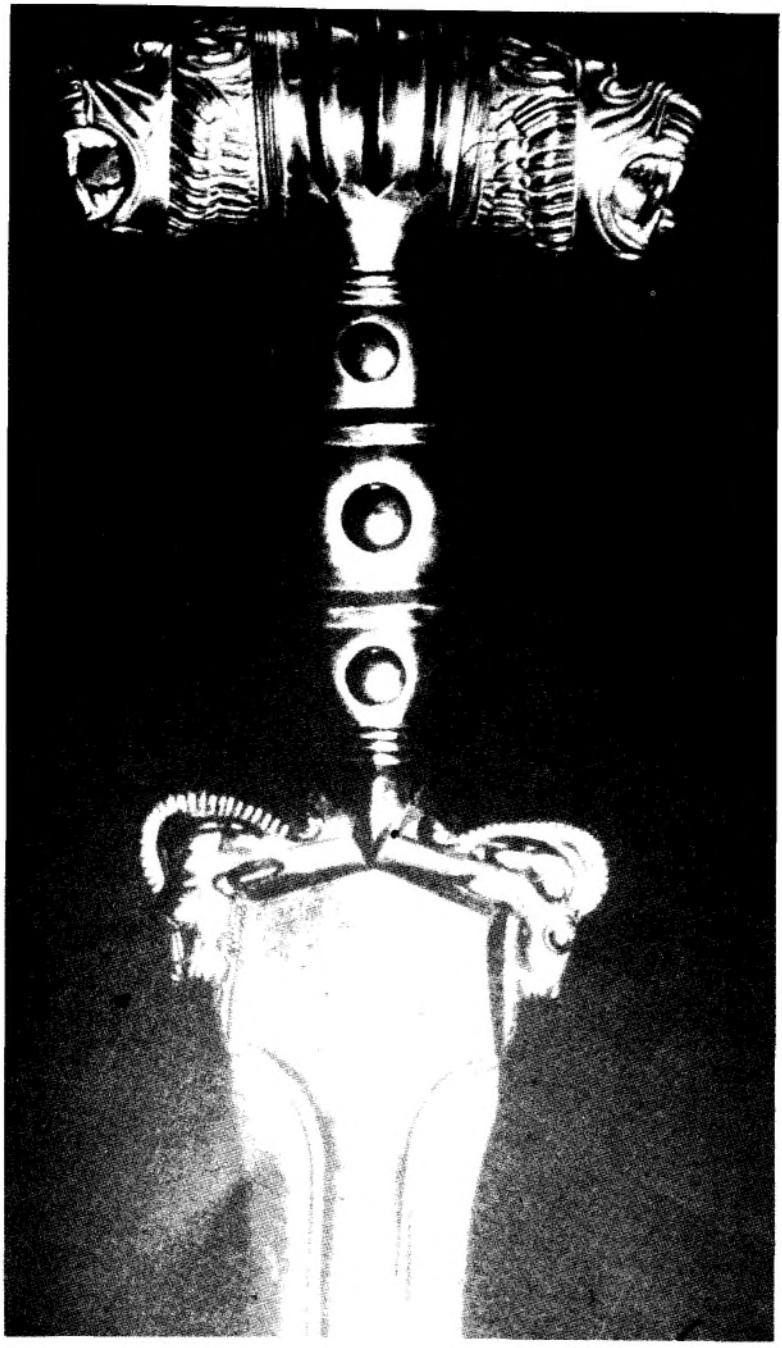

Şekil: 123
Kabza ve kılıcı bir parça olan ve Hamadan'da bulunan altından kılıç. Kabza bir aslan kafası şeklinde sona erer. Kabza ile kılıcın birleştiği yer iki sakallı dağ keçisi ile süslenmiştir. 42.5 cm. M.Ö. 6. asır
Tahran Arkeoloji Müzesi

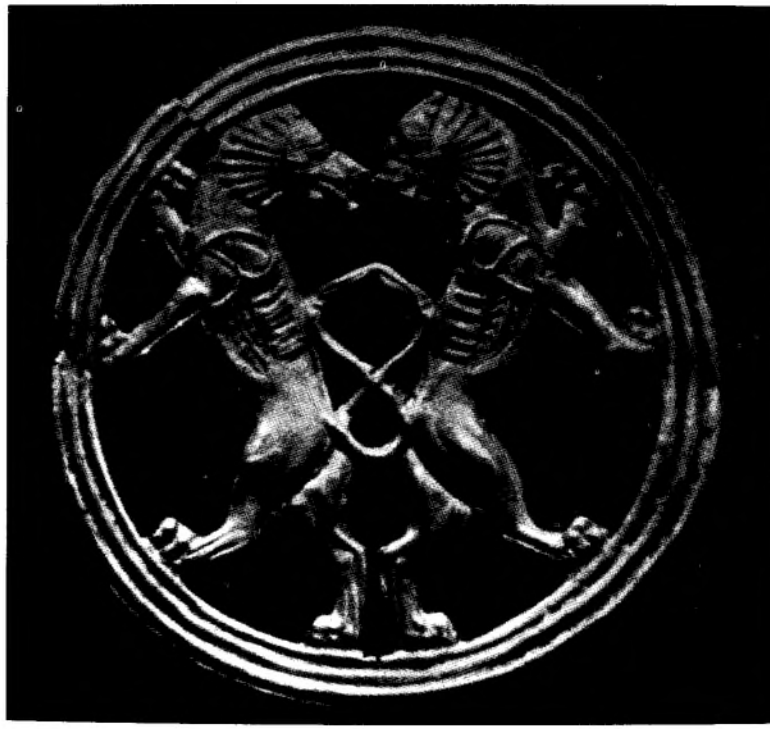

Şekil: 124
Hamadan'dan (Med başkenti) elbise süsü. Şahlanmış aslanlar ile süslenmiş burgulu altından. Çevresi: 1.5 / 8 inç. M.Ö. 5. asır
Seattle Sanat Müzesi.

Şekil: 125
Hamadan'dan, elbise süsü. Altın boynuzlu ejderha başı.
Genişliği: 1.7 / 16 inç. M.Ö. 5. asır
Seattle Sanat Müzesi.

DİPNOTLAR

(1) De Hurro-Hittische Symbiose. s: 51
(2) Universele Wereld Geschideniz. Cilt I. s: 64
(3) Hurrians And Subarians. s: 70
(4) The Pre-History of Armenien People. s: 20
(5) Hurrians And Subarians. s: 75
(6) De Hurro-Hittitsche Symbiose. s: 55- 56
(7) Het Midden Oosten s: 131
(8) Het Midden Oosten s: 131
(9) Het Midden Oosten s: 131
(10) De Hurro-Hattitische. s: 26-27
(11) Universele Wereld Geschidenies c. II. s: 611
(12) a.g.e. cilt: II. sayfa: 611
(13) The Medes And Persians. s: 18
(14) A. Political History of post-Kassite Babylonia : 1158-722 B.c. sayfa: 258
(15) A. History of the Babylonia and Assiyrianas. cilt I. s: 398
(16) A History of the Babylonian and Assirians. c: I. s: 400
(17) The Cambridge. s: 39-40
(18) A History of the Babylonian and Assyrians. c: I. s: 413
(*) İslam Ansiklopedisi. cilt II. Kürtler bölümü
(19) Het Oude Perzie s: 74
(20) Het Midden Oosten. s: 148
(21) The Archaelogy ansient Turkey. s: 91
(22) The Pre-History of the Armenien People s: 47
(23) Urartu. sayfa: 15
(24) Pre-History. s: 6
(25) The Archaelogy of Ancient Turkey. s: 91
(26) The Archaelogy s: 91
(27) Evidence on the Ethnik Division of the Hurrians s: 77-89
(18) Urartu. s: 27
(29) The Archaelogy. s: 97
(30) Het Midden Oosten. s: 160
(31) a.g.e. s: 162
(32) a.g.e. s: 163
(33) The Archaelogy. s: 101
(34) The Cambridge. s: 73-86
(35) Edit Porada. Het Audo Perzie. s: 128
(36) The Cambridge. .... s: 70-71
(37) The Cambridge. s: 81
(38) The Five Great Monarschies of the Ancient Eastern World. vol: II. s: 251
(39) Het Aude Perzie .. s: 128
(40) The Cambridge. s: 80
(41) The Cambridge History of Iran. vol: 2 The Median Period sayfa: 105-144
(42) Het Oude Perzie-Edith Prode Elsevier s: 128
(43) Het Oude Perzie-Edith Prode Elsevier s: 128

KAYNAKLAR

1- Edward Bacon
Verzonken Beschavingen
Het Raadsel van verdwenen volkeren
Onder Redactie van Edward Bacon
Thames And Hudson lid. 1963-Londen.
2- Winkler Prins
Grote Wereld Geschiddenis I.
De Oudste beschavingen
MCMLXXIV, voor Nederlandse taal
Elsevier Nederland B. V. Amsterdam-Brussel.
3- Cambridge Encylopedie van de Archeologie
Eindredacteur: Dr. Andrew Sherratt, Ma. PhD
(cantab) FSA
Ashmolen Museum, University of Oxfort.
Nederlandse Editie: Unieboek b, v. -1981
BUSSEM
Oorspronkelijke Engelse editie:
Trewin Copplestone Publishing Lid-1980
4- Universele Wereld Geschidenis I.
Onder redactie van: Golo Mann, Alfred Heuss.
Nederlandse editie: Heideland orbis N. V.
Hasselt 1974.
5- Bronnen van onze beschavingen
De Vroeg Grikse Culturen en Het Midden Oosten
Peter Warren / Nicholas Postgate
MCMLXXVII B. V. Uitgevermaatschappij Agon Elsevier.
6- De Wereld Ontwaakt
Onder redactie van: Stuart Piggot
Thames and Hudson Lid - 1961 - London.
7- The Medes and Persians
General editor: Dr. Glyn Daniel
William Culican
Eerste druk - 1957
Tweede druk - 1958 - Oxford
8- I Hurriti
Editor : G. C. Sansoni
By. Sansoni editore, Firenze - 1964.
9- The Archaeology of Mesapotamia
From de old stone Age to the conquest
Seton Lioyd
Thames and Hudson Lid. 1978 - Londen.
10- Het Oude Perzie
Door: Edith Porada
Met medewerking van: John Kooy
Elsevier - Amsterdam - Brussel. 1963
11- Luristan
Louis Vanden Berghe
Centrum voor en Cultuur
Sint Pieters Abdij - Gent
9 October 1982 - 30 Januari 1983

12- Urartu
Louis Vanden Berghe en Leon Demeyer
Centrum voor Kunst en Cultuur.
Sint Pieters Abdij - Gent
9 October 1982 - 30 Januari 1983
13- Tell - Halaf
Max Freiherr Von Oppenheim
Walter de Gruyter and co.
Berlin West - 1943.
14- Alalach - Tell Atchana
Sir. Leonard Wolley
Oxford - 1955
15- Het Arkeologische Onderzoek Naar Le Bronzen
Cultuur Van Luristan.
Prof. Dr. Louis Vanden Berghe
Paleies Der Academie - Brussel.
16- Funf Jahrtausend Mezopotamien.
Eva Strommenger
Hirmer Verlag - München
München - 1962
17- The Pre-History of The Armenian People
By. I. M. Diakonoff
Translated from the Russian
by. Lori Jennings
With revision by the Author
Caraven Books.
Delmar, New York - 1984
18- Het Midden - Oosten
Perzie, Mesopotamie en Palestina
Door: Leonard Woolley
Elsevier - Amsterdam / Brussel / MCMLXII
19- Hurrians And Subarians
By Ignace J. Gelb
The Oriental Institute of The University of Chicago
Studies in Ancient Oriental Civilization. No: 22
The University of Chicago. Chicago - Illinois.
20- The Cambridge History of Iran
Volume 2
The Median And Achaemenian Periods
edited by: Ilya Gershevitch
Cambridge University Press
Cambridge - London - New York - New Rochelle -
Melbourne - Sydney.
21- De Hurro - Hittitische Symbiose
Katholieke Universiteit Te Leuven
Instituut Voor Archeologie En Kunstwetenshap
VERHANDELING
aangeboden tot het verkrijgen
van de graad van licentiaat in de Archeologie
MARK DEWILDE
o.l.v. Prof. P. Naster
Mei - 1976

"Belgeler ve yazılı eserler incelendiğinde rahatlıkla görüleceği gibi Kürtlerin; Sümerlere, Babillere, Assurlara ve onların büyük kültürlerine sadece teşekkür borçları vardır. Oysa Kürtler kendi kültürlerini yaratmış, korumuş ve geliştirmişlerdir. Mezapotamya'nın barbar kültürlerinden hiçbir şey almamışlardır."

KORAL 31

25.000.-TL

ISBN: 975 - 7780 - 06 - 5